

บทความพิเศษ

ปัจฉิมปาฐกถา

จํานงค์ ทองประเสริฐ*

เรื่องความสวย ความงาม ความหล่อ นั้น มีทั้งคุณและโทษ ทั้งนี้สุดแต่ผู้ที่เป็นเจ้าของความสวย ความงาม และความหล่อ นั้น จะนำคุณลักษณะนั้นไปใช้อย่างไร

ในสมัยพุทธกาล มีพราหมณ์ผู้หนึ่งชื่อ **วักกิลิ** เมื่อได้เห็นพระสิริโฉมของพระพุทธเจ้าแล้ว ก็เกิดหลงใหล พระรูปนั้น จึงได้ออกบวช ทว่าไม่ใช่เพื่อไปเฝ้าฟังธรรมะของพระพุทธเจ้า แต่เพื่อตามดูพระสิริโฉมของพระพุทธเจ้าซึ่งประกอบด้วย “มหาปุริสลักษณะ ๓๒ และอนุพยัญชนะ ๘๐” ลักษณะดังกล่าวจะมีก็เฉพาะผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหรือพระเจ้าจักรพรรดิเท่านั้น ตอนที่พระวักกิลิ บวชใหม่ๆ และเที่ยวติดตามดูพระสิริโฉมของพระพุทธเจ้านั้น พระพุทธองค์ก็มีได้ตรัสว่าประการใด เพราะทรงเห็นว่าพระวักกิลิ บวชด้วย “ศรัทธา” เพียงแต่มีใช้ศรัทธาในธรรม หากแต่เป็นศรัทธาในพระสิริโฉมของพระองค์ แต่เมื่อนานเข้าๆ พระพุทธองค์ก็ทรงเห็นว่าเป็นเวลาอันสมควรแล้ว วันหนึ่ง พระองค์ได้ตรัสกับพระวักกิลิว่า “ดูก่อนวักกิลิ การที่เธอตามมาดูเรานั้น เธอไม่เห็นเราดอก ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเราผู้ตถาคต” (โย ธมมํ ปสฺสติ; โส มํ ปสฺสติ.)

ปัญหาอยู่ที่ว่า คำว่า “ธรรมะ” ในที่นี้หมายถึงอะไร? ถ้าไปถามเด็กนักเรียน ก็อาจได้คำตอบว่า “ธรรมะคือคุณงาม

เพราะในคํานมัสการพระธรรมคุณ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ได้แต่งเป็นบทร้อยกรองไว้ว่า

ธรรมะคือคุณงาม	ส่วนชอบสาร
ดุจดวงประทีปชัชวาล	
แห่งองค์พระศาสดาจารย์	ส่องสัตว์สันดาน
สว่างกระจ่างใจมนต์	
ธรรมใดนับโดยมรรคผล	เป็นแปดพึงยล
และแก้กับทั้งนฤพาน	
สมญาโลกอุดรพิสดาร	อันลึกโอฬาร
พิสุทธิพิเศษสุกใส	
อีกธรรมต้นทางครรไล	นามขนานขานไช
ปฏิบัติปรีดีเป็นสอง	
คือทางดำเนินดุจคลอง	ให้ล่งลุปอง
ยังโลกอุดรโดยตรง	
ข้าขอโอนอ่อนอุตมงค์	นบธรรมจํานง
ด้วยจิตต์และกายวาจา	

บทร้อยกรองดังกล่าว สมัยที่ผู้เขียนยังเป็นนักเรียน สวดกันเป็นประจำทุกสัปดาห์ ผู้เขียนไม่ทราบว่านักเรียนสมัยนี้ยังสวดคํานมัสการพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และ

* ป.ธ. ๙, พ.ม. มหาจุฬาฯ, M.A. (Philosophy and South East Asia Studies) Yale U.
ศาสตราจารย์พิเศษ, ราชบัณฑิต

พระสังฆคุณ กันอยู่หรือไม่ และไม่ทราบว่าจะหายังสวดอยู่ ครูอาจารย์ได้เคยอธิบายความหมายของบทสวดสรรเสริญ คุณพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า และพระสังฆเจ้าบ้างหรือไม่* หรือให้นักเรียนสวดเป็นนกแก้วนกขุนทองไป ความจริง บทสวดพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณนี้ มีความหมายลึกซึ้งมาก ถ้าครูอาจารย์ได้อธิบายให้นักเรียน เข้าใจอย่างถ่องแท้แล้ว ก็จะทำให้นักเรียนซาบซึ้งในพระคุณ ของพระรัตนตรัย และจะมีศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา มากยิ่งขึ้น

คำว่า **ธรรมะ** นั้น ในคัมภีร์การพระธรรมคุณได้ ขยายความว่า คือ **คุณากร** คำว่า “คุณากร” แปลว่า “บ่อ เกิดแห่งคุณธรรมทั้งหลายทั้งปวง” ความจริง **ธรรมะ** หรือ **ธรรม** เป็นคำกลางๆ อาจตีก็ได้ ชั่วก็ได้ ดังบาลีว่า “กุสลา รมฺมา; อกุสลา รมฺมา; อพฺยากตา รมฺมา.” แปลว่า “ธรรม ที่เป็นกุศลก็มี ธรรมที่เป็นอกุศลก็มี ธรรมนี้เป็นอพฺยากต คือ มิใช่ทั้งกุศลและอกุศล” ก็มี แต่ในบทสวดธรรมคุณนี้ หมายถึงแต่ส่วนที่เป็นกุศล คือ “ส่วนชอบसार” ซึ่งเปรียบ ได้ว่า “ดุจดวงประทีปชัชวาล” และ **ธรรม** ในที่นี้หมายถึง มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ รวมเป็น ๙ เรียกว่าเป็น **โลกอุดร** หรือ **โลกุตตรธรรม** แปลว่า “ธรรมที่อยู่เหนือ โลก” คือ พ้นจากแรงดึงดูดของกิเลสในโลก

ปัญหาอยู่ที่ว่า ที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระวัคคลิใน วัคคลิสสูตรว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเราผู้ตถาคต” นั้น **ธรรม** ในที่นี้หมายถึง ธรรมข้อไหน

หากจะมีผู้ถามว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร? ผู้ที่เคย อ่านพระราชนิพนธ์ของ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า

เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ก็จะต้องตอบว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้ อริยสัจ ๔

ถ้าจะถามว่า ถูกไหม ผู้เขียนก็จะตอบว่า ไม่ผิด แต่ ก็ไม่ถูกต้องเสียทีเดียว

เพราะอะไร? เพราะจะทำให้เกิดปัญหาอื่นตามมา ผู้ที่ศึกษาเรื่อง **อริยสัจ ๔** มาแล้ว ย่อมทราบว่า ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย (เหตุให้เกิดทุกข์) นิโรธ (การดับทุกข์) และ มรรค หรือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ทางปฏิบัติที่นำไป สู่การดับทุกข์) แต่เมื่อกล่าวถึง **สมุทัย** หรือเหตุที่ทำให้ เกิดทุกข์ เท่าที่เรียนๆ มา ก็จะพบว่า คือ **ตัณหา** หรือ “ความอยาก” อันได้แก่ **กามตัณหา** หรือ “ความอยากได้ ในกามารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ (สิ่งที่พึง สัมผัสได้ด้วยกาย) และธรรมารมณ์ (สิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ)” ปัญหาที่เกิดตามมามีคือ แล้วตัณหาเกิดมาจากอะไร? หรือ อะไรเป็นต้นเหตุที่ทำให้เกิดตัณหา? คำถามนี้ อริยสัจ ๔ ยัง ตอบไม่ได้ เรื่องนี้จะต้องอธิบายโยงไปหาต้นเหตุที่ทำให้เกิด ตัณหา นั่นคือ ต้องศึกษาเรื่อง **ปฏิจจสมุปบาท** ให้เข้าใจ เพราะคำว่า **ธรรม** ในที่นี้หมายถึงปฏิจจสมุปบาทโดยเฉพาะ

ธรรม ปฏิจจสมุปบาท และ **พระพุทธเจ้า** ถือว่า เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เรื่องนี้ใน มหาหัตถิปโทปมสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก พระสารีบุตร อัครสาวก เบื้องขวาของพระพุทธเจ้าได้กล่าวแกภิกษุทั้งหลายว่า

ก็แลคำนี้ เป็นคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสไว้แล้วอย่างนี้ว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจจสมุปบาท” (โย ปฏิจจสมุปฺปนฺนํ ปสฺสตี; โส ธมฺมํ ปสฺสตี. โย ธมฺมํ ปสฺสตี; โส ปฏิจจสมุปฺปาตํ ปสฺสตี.)

คำของพระสารีบุตรข้างต้น ก็สอดคล้องกับคำที่ พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับพระวัคคลิว่า

* บทสวดสรรเสริญพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ เคย เป็นบทเรียนวรรณคดีไทยระดับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๕ อยู่ในหนังสือ วรรณสารวิจักขณ์ เล่ม ๔ ตามหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย พ.ศ. ๒๕๒๔ (ปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๓๓) และเพิกยกเลิกไปในหลักสูตร พ.ศ. ๒๕๕๑—บรรณาธิการ

ดูก่อนวัคคลี ประโยชน์อะไรด้วยการ
เห็นกายอันเปื่อยเน่านี้ ดูก่อนวัคคลี ผู้ใดเห็น
ธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้น
ชื่อว่าเห็นธรรม ดูก่อนวัคคลี เพราะว่า เมื่อ
เห็นธรรมอยู่ ก็คือเห็นเรา เมื่อเห็นเราอยู่
ก็คือเห็นธรรม

ด้วยเหตุนี้ ผู้เขียนจึงได้กล่าวว่า ธรรม ปฏิจลสมุปปาต
และ พระพุทธเจ้า เป็นอย่างเดียวกัน เพราะก่อนที่จะพระพุทธเจ้า
จะได้ตรัสรู้อนุตรลัมมาสัมโพธิญาณ พระพุทธเจ้าก็ยังไม่ใช่
ว่าเป็น พระพุทธเจ้า ต่อเมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้อนุตรลัมมา
สัมโพธิญาณแล้ว จึงได้นามว่า พระพุทธเจ้า

นอกจากนั้น ในสูตรที่ ๓ แห่ง ปัญจมวรรค ติกนิบาต
อิติวุตตะกะ ขุททกนิกาย พระพุทธเจ้ายังได้ตรัสแก่ภิกษุทั้ง
หลายว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้ภิกษุจับชาย
สังฆาฏี เดินตามรอยเท้าเราไปข้างหลังๆ แต่
ถ้าเขื่อนั้นมากไปด้วยอภิชฌา มีกามราคะกล้า
มีจิตพยาบาท มีความดำริแห่งใจเป็นไปใน
ทางประทุษร้าย มีสติหลงลืม ไม่มีสัมปชัญญะ
มีจิตไม่เป็นสมาธิ แกว่งไปแกว่งมา ไม่สำรวจ
อินทรีย์แล้วไซ้ ภิกษุนั้นชื่อว่าอยู่ไกลจากเรา
แม้เราก็ตูไกลจากภิกษุนั้นโดยแท้

เพราะเหตุไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะว่าผู้นั้นไม่
เห็นธรรม เมื่อไม่เห็นธรรม ก็ชื่อว่าไม่เห็นเรา
(ธัมมํ ทิ โส ภิกขเว ภิกขุ น ปสฺสตี ธมฺมํ
อปสฺสนฺโต มํ น ปสฺสตี.)

... แม้จะอยู่ห่างกันร้อยโยชน์ ก็มีธรรม
เห็นธรรม ก็ชื่อว่าเห็นเรา (คือพระพุทธเจ้า)
(ธัมมํ ทิ โส ภิกขเว ปสฺสตี; ธมฺมํ ปสฺสนฺโต
มํ ปสฺสตี.)

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วใหม่ๆ ยังคงประทับอยู่
ที่โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในตำบล
อุรุเวลา พระองค์ประทับเสวยวิมุตติสุขอยู่ตลอด ๗ วัน ได้
ทรงกระทำมณสิการซึ่งปฏิจลสมุปปาต ทั้งโดยอนุโลมและ
ปฏิโลมตลอดปฐมยามแห่งราตรินั้น ดังนี้

เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย

จึงมีสังขาร

เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย

จึงมีวิญญาณ

เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย

จึงมีนามรูป

เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย

จึงมีสฬายตนะ (อายตนะ ๖)

เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย

จึงมีผัสสะ

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย

จึงมีเวทนา

เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย

จึงมีตัณหา

เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย

จึงมีอุปาทาน

เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย

จึงมีภพ

เพราะมีภพเป็นปัจจัย

จึงมีชาติ

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย

ชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกขะ โทมณัส
และอุปายาส จึงเกิดขึ้นครบถ้วน ด้วยอาการ
อย่างนี้แล

การพิจารณาปฏิจลสมุปปาต แบบนี้เรียกว่า
พิจารณาโดยอนุโลม คือ ตามลำดับ ต่อจากนั้นพระพุทธเจ้า

ก็ทรงพิจารณาปัจจุสมุปบาท โดยปฏิโลม

คือ ย้อนลำดับ ดังนี้

เพราะมีการดับ (โดยไม่เหลือ) แห่งอวิชชา

จึงมีความดับแห่งสังขาร

เพราะมีการดับแห่งสังขาร

จึงมีความดับแห่งวิญญาณ

เพราะมีการดับแห่งวิญญาณ

จึงมีการดับแห่งนามรูป

เพราะมีการดับแห่งนามรูป

จึงมีการดับแห่งสฬายตนะ

เพราะมีการดับแห่งสฬายตนะ

จึงมีการดับแห่งผัสสะ

เพราะมีการดับแห่งผัสสะ

จึงมีการดับแห่งเวทนา

เพราะมีการดับแห่งเวทนา

จึงมีการดับแห่งตัณหา

เพราะมีการดับแห่งตัณหา

จึงมีการดับแห่งอุปาทาน

เพราะมีการดับแห่งอุปาทาน

จึงมีการดับแห่งชาติ

เพราะมีการดับแห่งชาติ นั้นแล

ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส

และอุปายาสทั้งหลายจึงดับ การดับทุกข์

ทั้งปวง ย่อมมิได้ด้วยอาการอย่างนี้แล

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงมีความรู้สึกอย่างนี้แล้ว ได้ทรง
เปล่งอุทานขึ้นในขณะนั้นว่า

เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลาย เป็นของ

แจ่มแจ้งแก่พราหมณ์ ผู้มีความเพียร พัง

พินิจอยู่; เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของ

พราหมณ์นั้นย่อมหมดไป เพราะพราหมณ์นั้น

รู้ซึ่งถึงธรรมพร้อมทั้งเหตุดังนี้

พระพุทธเจ้าได้ทรงมนสิการปัจจุสมุปบาทตลอด

ปฐมยาม มัชฌิมยาม และปัจฉิมยาม ทรงถือว่าปัจจุสมุปบาท

เป็น อริยญายธรรม คือ “สิ่งควรรู้อันประเสริฐ” และได้

ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายที่พระเชตวันวิหาร กรุงสาวัตถี ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อริยญายธรรม

เป็นสิ่งที่อริยสาวกเห็นแล้วด้วยดี ทางตลอด

แล้วด้วยดี ด้วยปัญญา เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในกรณี

นี้ ย่อมกระทำไว้ในใจโดยแยบคายเป็นอย่าง

ดีซึ่งปัจจุสมุปบาทนั้นเทียว ดังนี้ว่า ด้วย

อาการอย่างนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี; เพราะ

ความเกิดขึ้นของสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; เมื่อ

สิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ย่อมไม่มี เพราะความดับไปของ

สิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป ข้อนี้ได้แก่สิ่งเหล่านี้

เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย

จึงมีสังขาร

เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย

จึงมีวิญญาณ

เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย

จึงมีนามรูป

เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย

จึงมีสฬายตนะ

เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย

จึงมีผัสสะ

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย

จึงมีเวทนา

เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย

จึงมีตัณหา

เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย

จึงมีอุปาทาน

เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย

จึงมีภพ

เพราะมีภพเป็นปัจจัย
จึงมีชาติ

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย
ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส
อุปายาสทั้งหลายจึงเกิดขึ้นครบถ้วน
ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้
ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้

นอกจากนี้ปฏิจลสมุปบาทยังได้ชื่อว่า เป็น ทางสาย
กลาง ดังนี้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่พราหมณ์กัจจานโคตร
ที่เชตวันมหาวิหารว่า

ดูก่อนกัจจานะ คำกล่าวยืนยันลงไป
ด้วยทิวฐิว่า สิ่งทั้งปวงมีอยู่ เป็น ส่วนสุด
(มิใช่ทางสายกลาง) ที่ ๑ คำกล่าวยืนยันลงไป
ไปด้วยทิวฐิว่า สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ ดังนี้ เป็น
ส่วนสุด (มิใช่ทางสายกลาง) ที่ ๒

ดูก่อนกัจจานะ ตถาคตย่อมแสดงธรรม
โดยสายกลางไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้ง ๒ นั้น
คือ ตถาคตย่อมแสดงดังนี้ว่า

เพราะมีอริชชาเป็น
จึงมีสังขาร
เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย
จึงมีวิญญาณ

ฯลฯ

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย
ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส
อุปายาสทั้งหลายจึงเกิดครบถ้วน ความเกิดขึ้น
พร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งปวง ย่อมมีด้วยอาการ
อย่างนี้

เรื่องปฏิจลสมุปบาทนี้เป็นเรื่องที่ลึกซึ้งและยาก
ที่สุด ครั้งหนึ่งพระอานนท์ได้เคยกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า

ปฏิจลสมุปบาทได้ปรากฏแจ่มแจ้งแก่ท่านแล้ว พระพุทธเจ้า
ได้ตรัสว่า

ดูก่อนอานนท์ อย่ากล่าวอย่างนั้น ก็
ปฏิจลสมุปบาทนี้ลึกซึ้งด้วย มีลักษณะดูลึกซึ้ง
ด้วย

ดูก่อนอานนท์ เพราะไม่รู้ไม่รู้ตามลำดับ
เพราะไม่แทงตลอดซึ่งธรรมคือปฏิจลสมุปบาท
นี้ (จิตของ) หมูสัตว์นี้ จึงเป็นเหมือนกลุ่มด้าย
ยุ่งๆ ยุ่งเหยิงเหมือนความยุ่งของกลุ่มด้าย
ที่หนาแน่นไปด้วยปม พันกันยุ่งเหมือนเชิง
หม้ายมูญชะ และหญ้าย่ำปัพพะชะ อย่างนี้ ย่อม
ไม่ล่องพ้นสังสาร ทุกคติ วินิบาตไปได้

ทั้งนี้เพราะปฏิจลสมุปบาทนั้นเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้า
เท่านั้นที่จะบรรลุได้อย่างแจ่มแจ้ง ด้วยเหตุนี้ การที่พระพุทธเจ้า
ได้ตรัสรู้อนตรสัมโพธิญาณนั้น ก็เพราะพระองค์ได้ตรัสรู้
ปฏิจลสมุปบาทนั่นเอง ในคืนแรกหลังจากที่พระองค์ตรัสรู้
อนตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว พระองค์จึงได้ทรงพิจารณา
ปฏิจลสมุปบาททั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมตลอดคืน

ปัญหาที่เราควรจะได้ศึกษาต่อไปก็คือองค์ประกอบ
แห่งปฏิจลสมุปบาททั้ง ๑๒ องค์ เท่าที่เวลาจะอำนวย เพราะ
จะทำให้เข้าใจปฏิจลสมุปบาทดีขึ้น

ตามหลักปฏิจลสมุปบาท ได้อธิบายถึงเหตุในอดีต
ว่า ได้แก่ อริชชาและสังขารเท่านั้น แต่ตามความเป็นจริง
อริชชาจะต้องมีต้นหาและอุปาทานติดตามมาเสมอ ส่วน
สังขารเป็นเหตุให้เกิดกรรมภพติดตามมาเสมอ ดังนั้นใน
คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคจึงได้กล่าวอดีตเหตุอย่างสมบูรณ์โดย
เพิ่มเติมหา อุปาทาน และกรรมภพ ดังนี้

อริชชา คือ ความไม่รู้ ซึ่งครอบงำเราอยู่
ในขณะที่ทำกรรมในภพก่อน

สังขาร คือ ความชวนชววยพยายาม
ทำกรรม

ตัณหา คือ ความอยากเพื่อให้ได้รับผล
ของการกระทำกรรมทั้งในภพ
ปัจจุบัน และในภพเบื้องหน้า
อุปาทาน คือ ความผูกพันยึดมั่นกรรมและ
ผลของกรรมนั้นๆ
กรรมภพ คือ เจตนา
ธรรมทั้ง ๕ อย่างนี้ เป็นเหตุในอดีตที่ทำให้
มีการเกิดในภพปัจจุบัน

พระราชพนินธ์ เรื่อง “พระปฏิจลสมุปบาทธรรม”
ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงกล่าว
ถึง **อดีตเหตุ ๕** คือ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และ
ภพที่เกิดขึ้นในชาติหลัง ว่าเป็นเหตุให้บังเกิดปัจจุบันผล ๕
คือ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และภพในปัจจุบันนี้
แล้วจัดเอา อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และภพใน
ปัจจุบันนี้ขึ้นเป็น **ปัจจุบันเหตุ ๕ ประการ** ซึ่งเป็นปัจจัยให้
เกิดอนาคตผล ๕ ประการ คือ อวิชชา สังขาร ตัณหา
อุปาทาน และภพซึ่งจะพึงมีในอนาคตนั้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๔๔๗)
ได้ทรงอธิบาย “กฎปฏิจลสมุปบาท” ตั้งแต่ อวิชชา จนถึง
ชรา มรณะ ฯลฯ ไว้ดังนี้

อวิชชา คือ สังอันใด

อธิบายว่า อวิชชา นั้นได้แก่ **โมโห** อัน
บังเกิดห่อหุ้มไว้ซึ่งปัญญา มิให้พิจารณาเห็น
แจ้งในอริยสัจทั้ง ๔ ประการ **โมโห**นี้แปลว่า
“หลง” ถ้าว่าโดยลักษณะ **โมโห**มีลักษณะ
ทำให้จิตมีติดมนอนธการ มักทำให้เห็นชั่วเป็น
ดี เห็นผิดเป็นชอบ ก็ฉาววิญ มีอุปมาเหมือน
ตึกเตนและแมลงเมา อันเห็นเปลวเพลิงแล้ว
และยืนดีในเปลวเพลิงที่ร้อนนั้น คือ สำคัญ
ว่าเย็น เป็นสุข อุปติตตวา โผเข้าในเปลวเพลิง
ก็ถึงซึ่งวินาศฉิบหาย เพราะเหตุนี้ คนเห็นผิด

เป็นชอบ ยถา มีฉันใด **โมโห**นี้เมื่อบังเกิดเกล้า
ในสันดานแล้ว ก็กระทำให้มีติดมนไป แล้ว
ก็หลุ่มหลงเคลิ้มสติเห็นผิดเป็นชอบ เอวเอว
มีอุปไมยฉนั้น และ**โมโห**เมื่อบังเกิดเกล้าใน
สันดานแล้ว ก็ปิดบังพระไตรลักษณ์ญาณไว้
มิให้พิจารณาเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มิ
ได้พิจารณาเห็นแท้ในพระอริยสัจทั้ง ๔
ประการ **โมโห**นั้นย่อมกำบังไว้ มีครุณา
ดั่งเมฆเวลาหกล้นปกปิดซึ่งปริณทลแห่ง
พระจันทร์ **โมโห**อันเกล้าหาญมิเห็นปานดังนั้น
สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า **อวิชชา**
ส่วน อวิชชา ปรจญา สงขาราค คือเมื่ออวิชชา
ตัวหลงอันเกล้าบังเกิดมีอยู่แล้ว ก็เป็นปัจจัย
คือ เป็นเหตุที่จะให้บังเกิด**สังขาร**

อวิชชา คือ “ความไม่รู้” หรือ รู้เหมือนกันแต่ยัง
ไม่รู้แจ้ง ท่านหมายถึง ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ คือ ไม่รู้
ความจริงว่าอะไรคือทุกข์ อะไรคือเหตุให้เกิดทุกข์ (ทุกข์สมุทัย)
จะดับทุกข์ดับที่ไหน (ทุกข์นิโรธ) และวิธีการจะดับทุกข์จะดับ
อย่างไร (ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา)

สังขาร คืออะไร? พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว (๒๔๔๗) ทรงอธิบายไว้ดังนี้

ก็**สังขาร**นั้น จะได้แก่สังขารอันใด

สังขารนั้นแปลว่า ตกแต่ง อธิบายว่า กุศล
และอกุศลอันเป็นพนักงานที่จะตกแต่ง
ปฏิสนธิ แลตกแต่งซึ่งผลโดยอันควรแก่กำลัง
แห่งตนนั้น ได้ชื่อว่าสังขาร สังขารมิใช่อื่น คือ
บุญและบาปอันติดตามตกแต่งให้บังเกิด ถ้า
จะว่าโดยประเภท สังขารนี้มี ๓ ประเภท คือ
บุญญาภิสังขาร ๑ อบุญญาภิสังขาร ๑
อนบุญญาภิสังขาร ๑ บุญญาภิสังขารนั้นได้แก่
กามาพจรกุศล ๘ รูปาพจรกุศล ๔ กามาพจร

กุศลนั้นเป็นประการใด อธิบายว่า บุคคลยังมีได้สำเร็จแก่मानสมบัติ ได้แก่ ศรัทธา เลื่อมใส อุตส่าห์บำเพ็ญทาน รักษาศีล เจริญภาวนา และสดับตรับฟังพระธรรมเทศนา แต่ตามสติปัญญาของตน กุศลอย่างนี้ยังสามารถจะตกแต่งปฏิสนธิ แต่มนุษยคติและฉกามาพจรสวรรค์เหตุตั้งนั้น จึงได้ชื่อว่า กามาพจรกุศล และรูปาพจรกุศลนั้น ได้แก่ กุศลอันเจริญในรูปมานทั้ง ๔ คือ ปฐมมาน ๑ ทุตยมาน ๑ ตติยมาน ๑ จตุตถมาน ๑ กุศลที่เจริญมานนี้ยังสามารถจะตกแต่งปฏิสนธิในพรหมโลกได้ เหตุตั้งนั้น จึงได้ชื่อว่า รูปาพจรกุศล เป็นใจความว่า กามาพจรกุศลและรูปาพจรกุศลทั้งสองนี้ จึงได้ชื่อว่า ปุญญาภิสังขาร และอปุญญาภิสังขารนั้น ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ ดวง และ เจตสิกบรรดาที่เป็นอกุศลอันเป็นบาปหยาบช้า มีเจตนาในปาณาติบาต เป็นต้น ถ้าผู้ใดกระทำไว้ ก็ชักนำผู้นั้นให้ไปบังเกิดในอบายภูมิทั้ง ๔ คือ นรก เปรตวิสัย อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน จะกระทำให้ได้รับความทุกข์ความลำบากในอบายภูมิทั้ง ๔ มีประการต่างๆ พ้นจากนั้นแล้ว เมื่อจะขึ้นมาบังเกิดเป็นมนุษย์เล่า ก็ย่อมเป็นคนชาติต่ำช้าไร้ทรัพย์ อับปัญญา อากูลไปด้วยโรคภัยไข้เจ็บ อุบัติวธ อันตรายทุกข์ภัยทั้งปวงทั้งหลายต่างๆ นานา กรรมนั้นหยาบช้า ตกแต่งซึ่งผลอันตรายเห็นปานดังนี้ จึงได้ชื่อว่า อปุญญาภิสังขาร และอเนญชาภิสังขารนั้น ได้แก่ บุคคลอันเจริญรูปมาน รูปมานนี้ถ้าผู้ใดเจริญแล้ว ก็ชักนำผู้นั้นให้ปฏิสนธิในรูปาพจรทั้ง ๔ เป็นพรหมหารูปกายมิได้ มีแต่จิต เจตสิก จิตนั้น

ตั้งมั่น มิได้หวาดหวั่นไหวในอกุศลอันใดอันหนึ่งเลย เหตุตั้งนั้น กุศลที่เจริญรูปมานนั้น จึงได้ชื่อว่า อเนญชาภิสังขาร และสังขารทั้ง ๓ นี้ เป็นผู้ตกแต่งคำชูและจะได้เป็นตัวปฏิสนธิ ให้ผลด้วยตนเองนั้นหาได้ อุปมาเหมือนนายช่างพระนครเป็นพนักงานในการตกแต่งพระนครถวายพระมหากษัตริย์จะได้เป็นตัวครอบครองพระนครหาได้ สงขารปัจจยา วิญญาณ เมื่อสังขารทั้ง ๓ ประการดังพรรณนามานี้บังเกิดเป็นปัจจัยแล้ว ก็เจริญให้เกิดผลถึงวิญญาณ

พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) (๒๕๕๓) ได้อธิบายเรื่องสังขาร ไว้ในหนังสือ “ปฏิจลสมุปปาต เหตุผลแห่งวิภูษังสาร” ดังนี้

อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร และสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ กรรมดีหรือกรรมชั่วในภพก่อนเป็นปัจจัยให้เกิดกระแสจิตในภพใหม่ โดยเริ่มต้นจากปฏิสนธิวิญญาณ กรรมชั่วอาจชักนำไปให้เกิดในอบายภูมิ ๔ คือ นรก เปรต อสุรกาย และสัตว์เดรัจฉาน หลังจากนั้นจะมีกระแสของวิญญาณเรียกว่า ภวังคจิต ซึ่งดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง โดยอาจค้นด้วยวิจิตรซึ่งรักอารมณ์จากทวารทั้ง ๖ ในขณะเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส กระพริบสัมผัส และนึกคิด กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ภวังคจิตเป็นอย่างเดียวกับจิตใต้สำนึกที่เกิดในขณะที่เรานอนหลับ และจิตดวงสุดท้ายก่อนจะเสียชีวิตที่เรียกว่า จุตติจิต ดังนั้น ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต แล จุตติจิตเป็นผล (วิบาก) ของกรรมในภพก่อน

อกุศลวิบากจิต ๕ ดวง ที่รับรู้อารมณ์ที่ไม่ดีทางทวาร ๕ คือ ทางตา เป็นต้น เรียกว่า

จักขุวิญญาณ คือจิตที่เห็นรูปด้วยตา โสต
 ญาณ คือจิตที่ได้ยินเสียงด้วยหู ฆาน
 ญาณ คือจิตที่เห็นรูปด้วยกลิ่นทางจมูก
 ชิวหาญาณ คือจิตที่ลิ้มรสทางลิ้น และ
 กายญาณ คือจิตที่กระทบสัมผัสทางกาย
 จิตเหล่านี้เป็นผลของอกุศลกรรมเช่นเดียว
 กันกับจิตที่รับอารมณ์ที่ปรากฏทางทวาร ๕
 (สัมผัสฉณนะ) และจิตที่ทำหน้าที่พิจารณา
 อารมณ์ (สันติระณะ) สรุปได้ว่าจิตที่เป็นวิปาก
 ของอกุศลกรรม (อปัญญากิสังขาร) มี ๗ ชนิด

ส่วนจิตที่มูลเหตุมาจากอเนญชา
 กิสังขารนั้นเป็นวิปากของอรุปาวจรกุศลกรรม
 ๔ อย่างที่ทำให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณในอรุปภูมิ
 ๔ แล้วมีภวังคจิตเกิดต่อมาในปวัตติกาลและ
 มีจุติจิตเกิดในวาระสุดท้ายของชีวิต

ในส่วนของอปัญญากิสังขารนั้น รูปา
 พจรกุศลกรรม ๕ อย่าง เป็นเหตุให้เกิด
 รูปาพจรวิปากจิต ๕ ดวง ในรูปพรหมภูมิ
 และมหากุศลจิต ๔ ดวงก็เป็นเหตุให้เกิดมหา
 วิปากจิต ๔ ดวงในกามาพจรภูมิ วิปากจิต
 เหล่านี้ทำหน้าที่ปฏิสนธิ (เกิด) ภวังค์ (รักษา
 ภาพ) และ จุติ (ตาย) ในมนุษยภูมิและเทวภูมิ
 ๖ นอกจากนี้ ยังทำหน้าที่ตทารมณ์ คือรับ
 อารมณ์ต่อจากชวนจิต (ชวะระนะจิต) หลัง
 จากนี้ ชวนจิตแล่นไปรับอารมณ์ครบ ๓
 ขณะ ในขณะที่เห็น ได้ยิน เป็นต้น และกุศล
 กรรมในกามาพจรภูมิ ก็ยังเป็นเหตุให้เกิด
 ญาณจิต ๕ ที่รับอารมณ์ที่ติดทางทวารทั้ง
 ๕ อุเบกขาสัมปฏิจฉณจิต ทำหน้าที่รับอารมณ์
 แลสันติระณจิตทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ที่
 ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา และประกอบ
 ด้วยโสมนัสเวทนา

กล่าวโดยสรุป วิปากจิต มี ๓๒ ดวง

คือ

- อรูปาพจรวิปากจิต ๔
- รูปาพจรวิปากจิต ๕
- กามาพจรกุศลวิปากจิต ๗
- กามาพจรกุศลวิปากจิต ๑๖

วิปากจิตทั้ง ๓๒ ดวงนี้ เป็นผลของ
 สังขารทั้งสิ้น

ปัญหาต่อไปก็คือ สังขารเป็นเหตุให้เกิดวิญญาณ
 อย่างไร?

เรื่องที่สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณนั้น
 ค่อนข้างที่จะเข้าใจยาก ทั้งนี้เพราะบางคนก็เชื่อว่าตาย
 แล้วสูญ แต่บางคนก็เชื่อว่าตายแล้วต้องเกิดอีก แต่ทาง
 พระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธทั้งความคิดที่ว่า
 ตายแล้วเกิด ซึ่งทรงถือเป็น **สัสสตทิฎฐิ** อันเป็นมิจฉาทิฎฐิ
 อย่างหนึ่ง และทรงปฏิเสธความเห็นที่ว่าตายแล้วสูญ ซึ่งเป็น
อุจเฉททิฎฐิ ว่าเป็นมิจฉาทิฎฐิอีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้า
 ทรงสอนว่า การที่คนเราตายแล้วจะเกิดหรือสูญนั้นขึ้นอยู่กับ
 เหตุปัจจัย ถ้าเหตุปัจจัยที่ทำให้ผลยังมีอยู่ ก็เกิด ถ้า
 เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดหมดแล้ว ก็ไม่เกิด ซึ่งก็เป็นไปตาม
 กฎปฏิบัติสมุปบาทนั่นเอง

ปัญหาต่อไปก็คือ วิญญาณเป็นเหตุให้เกิดนาม
 รู้อย่างไร?

ในเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 (๒๕๔๙) ได้ทรงอธิบายไว้ในเรื่อง “ปฏิจลสมุปบาท” ว่า

ก็วิญญาณนั้นจะได้แก่งอันใด อธิบาย
 ว่า จิตเป็นพนักงานลงสู่ปฏิสนธิ และวิปากจิต
 อันเป็นพนักงานให้ผลเป็นปัจจุบันนี้แล จิต
 ได้ชื่อว่าวิญญาณ ก็วิญญาณนี้แปลว่ารู้ แต่
 บรรดาจิตทั้งปวงย่อมมีลักษณะรู้ซึ่งอารมณ์
 เหมือนกันทั้งสิ้นนั้นแล เพราะเหตุฉะนั้น จึง

เรียกว่าวิญญาน วิญญานมีครุณาเหมือน
หนึ่งสมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ เมื่อนายช่างตกแต่ง
พระนครสำเร็จแล้วกาลใด พระองค์ได้อิสระภาพ
เป็นใหญ่ในการที่จะครองพระนครพารา
แลมีฉันท วิญญานนี้เมื่อสังขารตกแต่ง
ปฏิสนธิเข้ารับเป็นพนักงานให้ผลอันร้ายแล
ติดตามสมควรที่สังขารแต่งให้ มีอุปมาฉันทนั้น
วิญญานปลงยา นามรูป เมื่อวิญญานบังเกิด
เป็นเหตุเป็นปัจจัยจะได้ยุติแต่เท่านั้นหามิได้
จึงเป็นเหตุให้บังเกิดผลคือรูปธรรมนามธรรม

รูปธรรมนั้นได้แก่สิ่งอันใด อธิบายว่า
รูปธรรมนั้น ได้แก่ นิปผันรูป ๑๘ ประการ
คือมหาภูตรูป ๔ ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๔
ภาวรูป ๒ ทฬัทรูป ๑ ชีวีตรูป ๑ อาหารรูป
๑ เป็น ๑๘ ประการด้วยกัน มหาภูตรูป
๔ คือ ธาตุทั้ง ๔ ได้แก่ ปฐวีธาตุ ๑๙
อาโปธาตุ ๑๒ เตโชธาตุ ๔ วาโยธาตุ ๖ เข้า
กันเป็น ๔๑ ประการ ปฐวีธาตุ ๑๙ ประการ
นั้นคือ เกสา ผม ๑ โลมา ขน ๑ นขา เล็บ ๑
ทนต์ ฟัน ๑ ตโจ หน้ ๑ มัส เนื่อ ๑
นหารู เอ็น ๑ อกุจิ กระดูก ๑ อกุจิมิณข
เยื่อในกระดูก ๑ วุก ม้าม ๑ ทพ เนื่อ
หัวใจ ๑ ยกน ดับ ๑ กิโลมก พังผืด ๑
พิทก พุง ๑ ปปผาส ปอด ๑ อนต์ ไส้ใหญ่
๑ อนต์คณ ไส้ย่อย ๑ อุทริย อาหารใหม่ ๑
กริส อาหารเก่า ๑ อากาทั้ง ๑๙ ประการนี้
ชื่อว่า ปฐวีธาตุ และอาโปธาตุนั้นมี ๑๒
ประการคือ ปิตต ดี ๑ เสมหะ เสดด ๑
บุพุโพ หนอง ๑ โลหิต เลือด ๑ เสโท เหงื่อ
๑ เมโท มันข้น ๑ อสสุ น้ำตา ๑ วสา
มันเหลว ๑ เขโธ น้ำลาย ๑ สิงฆาณิกา น้ำมูก
๑ ลลิกา ไขข้อ ๑ มุตต น้ำมูตร ๑ อากา

ทั้ง ๑๒ นี้ชื่อว่า อาโปธาตุ เตโชธาตุ ๔
ประการ คือ สนตปคคิ ๑ ปริทยคคิ ๑
ปริณามคคิ ๑ ชีรณคคิ ๑ เป็น ๔ ประการ
ด้วยกัน สนตปคคิ นั้นได้แก่ไฟธาตุนั้นเป็น
พนักงานทำให้อบอุ่นกายแก่สัตว์ทั้งหลาย จึง
อบอุ่นอยู่ มิได้เย็น ปริทยคคิ ได้แก่ไฟธาตุ
อันเป็นพนักงานให้กายร้อนระส่ำระสาย
กระวนกระวายมีประการต่างๆ ปริณามคคิ
ได้แก่ ไฟธาตุ อันเป็นพนักงานเผาอาหารให้
ย่อยยับ ชีรณคคิ นั้นได้แก่ ไฟธาตุเผากาย
ให้คร่ำคร่าแก่เหล่าขาลงทุกวัน ประสานกัน
เป็นเตโชธาตุ ๔ ประการด้วยกันจะนี้
วาโยธาตุ มี ๖ ประการ คือ อุทฐคมา
วาทา ๑ อโธคมาวาทา ๑ กุจฉิสยาวาทา ๑
โกฏฐจราวาทา ๑ องคฆคคานุสสารีโนวาทา
๑ อสสาสปลสสาสวาทา ๑ กลมที่ชื่อว่า
อุทฐคมาวาทา นั้นได้แก่ลมที่พัดแต่พื้นเท้า
จนตลอดถึงเบื้องบน อโธคมาวาทา นั้น
ได้แก่ลมที่พัดอยู่ในท้อง โกฏฐคคมาวาทา
ได้แก่ลมที่พัดอยู่ในลำไส้ องคฆคคานุสสารีโน
วาทา ได้แก่ลมที่พัดสรวนทั่วสรรพางค์กาย
อสสาสปลสสาสวาทา ได้แก่ลมหายใจเข้าออก
ประสมกันเข้าเป็นวาโยธาตุ ๖ ประการด้วย
กันดังพรรณนามานี้ได้ชื่อว่ามหาภูตรูป เหตุ
ว่าเป็นใหญ่เพราะเป็นที่อาศัยแห่งรูปทั้งปวง
เปรียบเหมือนหนึ่งถ้าอันมีอยู่ในภูเขาเป็น
ที่อาศัยแห่งหมู่สัตว์ทั้งปวง เป็นใจความว่า
มหาภูตทั้ง ๔ นั้นเป็นที่อาศัยแห่งรูปทั้งปวง
แลปสาทรูป ๕ นั้น คือ จักขุปสาธา ๑
โสธปสาธา ๑ ฆานปสาธา ๑ ชิวหาปสาธา ๑
กายปสาธา ๑ แลจักขุปสาธานั้น มีลักษณะ
สัณฐานเท่าศีรษะหา ตั้งอยู่ท่ามกลางดวงตาตา

เป็นพนักงานในที่ให้เห็นรูปสรรพสิ่งทั้งปวง โสตปสาทนั้นมีฐานอันน้อยเท่าชนทรายจามรี เป็นวงกลมดุงวงแหวน ตั้งอยู่ในช่องหูทั้งสอง เป็นพนักงานในที่จะได้ยินซึ่งเสียงทั้งปวง มานปสาทนั้น ฐานดังกับแพะที่อยู่ท่ามกลางหมู่เป็นพนักงานในที่ จะให้รู้ซึ่งกลิ่นทั้งปวง ชิวหาปสาทนั้น มีฐานดังกับลิ้นดอกบัว ตั้งอยู่ท่ามกลางลิ้น เป็นพนักงานในที่ จะให้รู้จักซึ่งรสทั้งปวง กายปสาทนั้น ทราบสำนอยู่ทั่วสรรพางค์กาย เป็นพนักงานในที่ จะให้รู้จักซึ่งสัมผัสอันหยาบและละเอียด แลเย็นร้อนอ่อนแข็ง ถ้ากายปสาทนั้นพิรุณแล้ว ก็เหน็บซาไปไม่ปรกติ แลวิสัยรูป ๔ นั้น คือ รูปารมณ ๑ สัททารมณ ๑ คันธารมณ ๑ รสารมณ ๑ รูปารมณนั้น ได้แก่ รูป สรรพสิ่งทั้งปวง คือ รูปอันน้อยอันใหญ่อันหยาบและละเอียด รูปภายนอก รูปภายใน รูปสิ่งใดๆ ก็ดี บรรดาเป็นรูปมาปรากฏแก่จักขุทวารแล้ว ก็ได้ชื่อว่า รูปารมณสิ้นทั้งนั้น สัททารมณนั้น ได้แก่ เสียงทั้งปวงอันมาปรากฏแก่หู แลคันธารมณนั้น ได้แก่กลิ่นอันมากระทบนาสิก รสารมณ ได้แก่รสอันมาปรากฏแก่ลิ้น ภาวรูป ๒ นั้น คือ อิตถิภาวรูป ๑ ปุริสภาวรูป ๑ แลอิตถิภาวรูปนั้น มีสภาวรูป ๑ ฐานอาการและจริตเป็นผู้หญิง ปุริสภาวรูปนั้น มีสภาวรูป ๑ ฐานอาการและจริตเป็นผู้ชาย ถ้าหาสภาวะทั้ง ๒ มิได้แล้ว บุคคลนั้นก็เรียกว่า กะเทย หทัยรูปนั้น ได้แก่ ดวงหทัย ชีวิตรูปนั้น ได้แก่ชีวิตอันกระทำชีวิตให้สดชื่น มีอุปมาดุน้ำเลี้ยงชาติอุปบล อาหารรูปนั้น ได้แก่อาหารที่บริโภค เป็นต้นว่าข้าวน้ำเป็นของบริโภคทั้งปวง ย่อมบำรุงซึ่งกำลัง ผิว เนื้อ

และโลหิต ในร่างกายปัจจุบัน ร่างกายทั้งหลายดังพรรณนามานี้จะบังเกิดมีต้องอาศัยแก่วิญญานคือจิตนั้นเป็นเหตุเป็นปัจจัย แต่วิญญานคือจิตนั้น จะได้เป็นปัจจัยให้เกิดแต่รูปนั้นหามิได้ ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดนามธรรมด้วย

แลนามธรรมนั้น ก็อาศัยแก่ขั้นทั้ง ๓ คือ เวทนา ๑ สัญญา ๑ สังขาร ๑ แลเวทนาขั้นนั้น ได้แก่ เวทนาเจตสิกอันเป็นพนักงานในที่ จะเสวยอารมณ์อันเป็นสุขเป็นทุกข์และอุเบกขา เวทนาที่บังเกิดทั่วไปในจิตใจทั้งปวง เหตุดังนี้จึงจัดเป็นขั้นอันหนึ่ง สัญญาขั้นนั้น ได้แก่ สัญญาเจตสิก มีลักษณะให้รู้ซึ่งสิ่งทั้งปวงอันทั่วไปในสิ่งทั้งปวง เหตุดังนี้จึงจัดเป็นขั้นอันหนึ่ง แลสังขารขั้นนั้น ได้แก่ เจตสิก ๕๐ ดวง อันเศษจากสัญญาเวทนาเดิมทีนั้นจักเป็นเจตสิก ๕๒ ดวง ยกเว้นเวทนาเจตสิกไปเป็นเวทนาขั้นเสีย ยกสัญญาเจตสิกไปเป็นสัญญาขั้นเสียแล้ว อีก ๕๐ ดวงนั้น จัดเป็นสังขารขั้นอันหนึ่ง ก็ขั้นทั้ง ๓ ดังพรรณนามานี้ จะบังเกิดมีก็อาศัยแก่วิญญานเป็นเหตุเป็นปัจจัย เมื่อนามและรูปมาแล้วก็เป็นปัจจัยที่จะให้บังเกิดซึ่งอายตนะ

ในเรื่อง “วิญญานให้เกิดนามรูป” นี้ พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) (๒๕๕๓) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “ปฏิจลสมุปปาท เหตุผลแห่งวัฏสงสาร” ซึ่งพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ตรวจชำระ พระคันธสाराภังค์ แปลและเรียบเรียงดังนี้

นามรูปเกิดจากวิญญาน หลักปฏิจลสมุปปาทกล่าวไว้ว่า วิญญานเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป อันนี้หมายความว่า การเกิดขึ้นของ

ปฏิสนธิวิญญานเป็นปัจจัยให้เกิดเจตสิก (ธรรมชาติที่เกิดร่วมกับจิต) และร่างกายเกิดขึ้นพร้อมกัน เจตสิกที่เกิดร่วมกับปฏิสนธิวิญญานได้แก่ความรู้สึก (เวทนา) ความจำ ได้หมายรู้ (สัญญา) เป็นต้น ที่เกี่ยวข้องกับกรรม กรรมนิมิต และคตินิมิต ที่เป็นอารมณ์ขณะใกล้ตาย จิตทุกดวงจะต้องมีเจตสิกประกอบไปด้วยเสมอ ปฏิสนธิชั้นสูง (ดีเหตุกปฏิสนธิ) ของพรหม เทวดา และมนุษย์ หมายถึง การปฏิสนธิที่ประกอบด้วยกุศลเจตสิก ๓ ดวง คือ โอลละ อโทะสะ และ อโมหะ แต่ก็ยังมีเทวดาและมนุษย์ชั้นกลาง (ทวิเหตุกปฏิสนธิ) ที่เกิดพร้อมด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ โอลละและอโทะสะเท่านั้น ส่วนการปฏิสนธิชั้นต่ำของเทวดาที่เกิดอยู่บนพื้นดินและมนุษย์ที่มีร่างกายพิกลพิการ เป็นการปฏิสนธิที่ไม่ประกอบด้วยกุศลเหตุ (อเหตุกปฏิสนธิ) คือ ปราศจากคุณสมบัติที่ดีทั้งหลาย แต่เหตุกปฏิสนธิของมนุษย์ในสุคติภูมิก็ยังจัดเป็นอเหตุกปฏิสนธิที่ดี เมื่อเทียบกับอเหตุกปฏิสนธิในทุกคติภูมิของพวกสัตว์ในอบายภูมิ

การเกิดอาจจำแนกได้ ๓ ประการ คือ การเกิดในครรภ์มารดา (คัพภเสยยา) การเกิดในที่ขึ้นแฉะ (สังเสทชะ) และการผุดเกิดขึ้นโตเต็มที (โอปปาติกะ) การเกิดในครรภ์มารดาแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง อย่างแรก คือ เกิดโดยคลอดเป็นตัวจากครรภ์ของมารดา (ขลาพุชะ) เช่นมนุษย์และสัตว์ ๔ เท้า อย่างที่สอง เกิดเป็นฟองไข่ก่อนแล้วฟักเป็นตัวในภายหลัง (อณทชะ) เช่น นกและไก่ การเกิดของสัตว์

นานาประเภทแตกต่างกันทั้งในขณะเริ่มต้นขนาด และระยะของกาลเวลาฟักตัวในเบื้องต้น จะกล่าวถึงการเกิดขึ้นของมนุษย์ตามที่อธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาต่อไป

การเกิดของมนุษย์ การเกิดขึ้นของปฏิสนธิวิญญานทำให้มีกรรมรูปกลาป (รูปกลาปที่เกิดจากกรรม) เกิดขึ้นจำนวน ๓ กลาป หรือรูป ๓๐ รูป ได้แก่ กายทสกะ ๑๐ กาวทสกะ ๑๐ และวัตถุทสกะ ๑๐ กล่าวคือ กายทสกะ ๑๐ ประกอบด้วย กายปสาทรูป และรูปอื่นอีก ๙ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม สี กลิ่น รส โอชา และชีวิต กาวทสกะ ๑๐ ประกอบด้วย ปุริสการูป (รูปที่แสดงความเป็นชาย) หรืออิตถิการูป (รูปที่แสดงความเป็นหญิง) และรูปอีก ๙ รูปที่เหมือนในกายทสกะ เมื่อการรูปได้พัฒนาสมบูรณ์ขึ้นสภาพความเป็นชายหรือหญิงจะปรากฏให้เห็นชัด เพราะการรูปเป็นเหมือนกลไกที่พัฒนาให้ปรากฏเพศและอากัปภิกิริยาของชายและหญิง ความแตกต่างที่จะเห็นได้ชัดเจนในกรณีของการกลายเพศ ส่วนวัตถุทสกะ ๑๐ ประกอบด้วย วัตถุรูปอันเป็นที่อาศัยของมนวิญญานจิตมีปฏิสนธิ ภาวังค์ จูติ เป็นต้น และรูปอีก ๙ อย่างเหล่านั้น...ส่วนที่มีเพศวิปริตจะเป็นหญิงก็ไม่ใช่ จะเป็นชายก็ไม่เชิงนั้น เป็นผู้ปราศจากการรูป มีเพียงกายทสกะ ๑๐ และวัตถุทสกะ ๑๐ อันเป็นที่ตั้งทางกายภาพของปฏิสนธิวิญญาน ภาวังค์จิต และจิตจิตเป็นต้นเท่านั้น ดังนั้น ในขณะที่ปฏิสนธิ โดยทั่วไปซึ่งมีรูปเกิดขึ้นเป็นที่ตั้งของปฏิสนธิวิญญาน คือ

รูปกลาป ๓ กลุ่ม หรือรูป ๓๐ อย่างประกอบกันขึ้นเป็น กลละ^๒ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตตามคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

รูปที่เป็นตัวอ่อนในครรภ์นี้มีลักษณะเป็นหยาดน้ำใส ขนาดเท่ากับหยดน้ำมันที่ติดอยู่ปลายขนจามรีเท่านั้น จึงมีขนาดเล็กมากจนไม่สามารถมองเห็นด้วยตาเปล่า กลละนี้มีได้เกิดขึ้นเอง แต่เกิดจากการผสมกันของน้ำอสุจิของบิดาและระดูของมารดา ถ้าเราไม่ยอมรับข้อนี้ ก็ยากที่จะอธิบายได้ว่าเหตุใดเด็กจึงมีรูปร่างหน้าตาคล้ายพ่อแม่ ดังนั้นพระพุทธองค์จึงตรัสไว้ในพระสูตรต่างๆ ว่าร่างกายเป็นผลรวมของธาตุทั้ง ๔ และอสุจิของบิดารวมทั้งระดูของมารดา ในพระไตรปิฎกยังได้ระบุเงื่อนไข ๓ ประการที่จำเป็นสำหรับการปฏิสนธิคือ

๑. มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน^๓
๒. มารดาอยู่ในวัยมีระดู^๔
๓. มีปฏิสนธิวิญญานเกิดขึ้น^๕

เมื่ออสุจิและระดูของบิดามารดามาผสมกันเกิดเป็นอุตฺถรูป (รูปที่เกิดจากอุณภูมิ) และเป็นไปได้ว่า อุตฺถรูปนั้นได้พัฒนาไปเป็นกรรมชรูป โดยมีกลาปทั้ง ๓๐ กลุ่มผสมอยู่ในอุตฺถรูปนั้นอีกด้วย...

การศึกษาค้นคว้าของนักชีววิทยาชาวตะวันตกทำให้ค้นพบว่า การปฏิสนธิเกิดจากการผสมกันของไข่ของ

มารดากับตัวอสุจิ (สเปิร์ม) จากบิดา หลังจากนั้นจึงพัฒนาเติบโตขึ้นเป็นทารกในครรภ์ในระยะเริ่มแรก ตัวอ่อนมีขนาดเล็กมากจนไม่สามารถมองเห็นด้วยตาเปล่า การค้นพบนี้ตรงกับเนื้อความในพระไตรปิฎกว่าด้วยการปฏิสนธิ ซึ่งพระพุทธองค์ทรงทราบด้วยพระปัญญาโดยไม่พึ่งเครื่องมือใด พระองค์ทรงทราบว่า ชีวิตเริ่มต้นจากรูปกลาป ๓ กลุ่มที่ประกอบด้วยรูป ๓๐ อย่างซึ่งรวมเรียกว่า กลละ อันเป็นผลจากการผสมระดูของมารดาเข้ากับอสุจิของบิดา ความรู้เหล่านี้พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนเมื่อ ๒๕๐๐ ปีมาแล้ว แต่นักวิทยาศาสตร์เพิ่งได้ค้นพบเมื่อราว ๓๐๐ ปีมานี้ หลังจากได้ศึกษามาเป็นเวลานานด้วยกล้องจุลทรรศน์ซึ่งเป็นการยืนยันถึงพระปัญญาหาที่สุตมิดีของพระพุทธองค์ นอกจากนั้น นักวิทยาศาสตร์ชาวตะวันตกก็ยังไม่สามารถค้นพบการเกิดของรูปทั้ง ๓๐ อย่าง ซึ่งอาจเป็นเพราะกรรมชรูปเป็นรูปที่ละเอียดมากจนไม่สามารถตรวจพบได้ด้วยกล้องจุลทรรศน์

ในเรื่องนี้ สมัยที่ข้าพเจ้าศึกษาอยู่ที่มหาวิทยาลัยเยล สหรัฐอเมริกา เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒-๒๕๐๔ มีศาสตราจารย์ท่านหนึ่ง คือ ราห์เดอร์ (Rahder) ซึ่งชาวอเมริกันถือว่าท่านเป็นอัจฉริยบุรุษผู้หนึ่งของอเมริกา ท่านมีความรอบรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์มาก วันหนึ่งท่านได้ถามข้าพเจ้าในชั้นเรียนว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงการปฏิสนธิของมนุษย์ในครรภ์มารดาว่าสัปดาห์ที่ ๑ เป็นอะไร สัปดาห์ที่ ๒ เป็นอะไร ฯลฯ จริงไหม? ข้าพเจ้าก็ตอบว่าจริง และได้นำพระไตรปิฎกทั้งฉบับภาษาบาลีและฉบับภาษาอังกฤษของสมาคมบาลีปกรณ์ (Pali Text Society) มาเปิดให้ท่านดู และบังเอิญข้าพเจ้าเคยจำได้เป็นภาษาบาลีว่า

ปฐมํ กลลํ โหติ กลลา โหติ อพพุทา
 อพพุทา ชายเต เปสิ เปสิ นิพพุตติ มโน
 ขนา ปสาชา ชายนฺติ เกสา โลมา นขาปี จ
 ฯลฯ

^๒ กลละ ตรงกับภาษาอังกฤษว่า cell

^๓ มาตาปิตุโน ส่วาโส

^๔ อุตฺถิ

^๕ คนฺธพฺโพ โอกฺกมติ

ท่านศาสตราจารย์ราห์เตอร์ถึงกับอุทานว่า พระพุทธเจ้าทรงรู้ได้อย่างไร เพราะสมัยนั้นการแพทย์ก็ยังไม่เจริญ วิทยาศาสตร์ก็ยังไม่เจริญ ข้าพเจ้าจึงตอบว่า “นี่แหละ เพราะพระพุทธเจ้าทรงเป็นลัทธิปัญญาคือทรงรู้ทุกเรื่อง เพียงแต่พระองค์จะตรัสหรือไม่เท่านั้น”

ในเรื่องนี้ หนังสือเรื่อง “ปฏิจลสมุปบาท เหตุผลแห่งวิญญูสสาร” ของท่านมหาสิสยาตอ (๒๕๕๓) ก็ได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

หลังจากกลละมียูได้ ๗ วัน จะเจริญขึ้นเป็นอพัพพะะ มีลักษณะเป็นฟองซุ่นๆ อีกหนึ่งสัปดาห์ต่อมาจะเจริญขึ้นเป็นขึ้นเนื้อเรียกว่า เปสิ และอีกสัปดาห์ต่อมา ขึ้นเนื้อจะเจริญเติบโตเป็นก้อนเนื้อ เรียกว่า มนะจนในสัปดาห์ที่ ๕ มนะนี้จะเจริญขึ้นเป็นปัญญาสา คือมีปุม ๕ ปุมงอกขึ้นเป็นส่วนแขนขาและศีรษะ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น ไม่มีรายละเอียดของการเจริญเติบโต หลังจากสัปดาห์ที่ ๕ แต่ได้กล่าวว่า หลังจาก ๗๗ วัน (๑๑ สัปดาห์) จะเกิดมีปสาทรูปซึ่งเกิดจากธาตุอาหารที่ซึมซาบอยู่ในร่างกายของมารดา นอกจากนั้นยังกล่าวว่า ทารกในครรภ์มีเล็บมือและเล็บเท้าเกิดขึ้นด้วย

สมัยที่ข้าพเจ้าศึกษาอยู่ที่มหาวิทยาลัยเยล วันหนึ่งได้เดินทางไปมหาวิทยาลัยคอร์แนล มลรัฐนิวยอร์ก เพื่อสัมภาษณ์ศาสตราจารย์ฮอลล์ ผู้เขียนหนังสือเรื่อง “History of South East Asia” ได้มีโอกาสพบนักเรียนไทยที่นั่นหลายคน มีอยู่คนหนึ่งกำลังศึกษาวิชาชีววิทยาอยู่ เราได้สนทนากันถึงเรื่องเหตุที่ทำให้คนเกิด นักศึกษาผู้นั้นได้เสนอว่าการที่คนเกิดนั้นก็เพราะปัจจัย ๒ ประการ คือ สเปิร์มาโตซัวของชายผสมกับไข่ (ovum) ของหญิงและผู้หญิงยังอยู่ใน

วัยมีประจำเดือน ข้าพเจ้าก็ถามว่า และทำไมบางทีอยู่ด้วยกันมีเพศสัมพันธ์กันตั้งหลายปี เหตุใดจึงไม่มีลูกเล่า นักศึกษาผู้นั้นตอบว่า ที่เกิดมีลูกขึ้นมานั้น เป็น chance คือ ความบังเอิญ ข้าพเจ้าก็บอกว่า เรื่อง “ความบังเอิญ” นั้น ทางพระพุทธศาสนาและปรัชญาไม่มี ความบังเอิญเป็นเรื่องของคนที่จะปิดบังอวิชชา คือ “ความไม่รู้ของตน” ต่างหาก นักศึกษาผู้นั้นก็ถามว่า แล้วทางพระพุทธศาสนาให้คำตอบไว้อย่างไร ข้าพเจ้าก็บอกว่า ต้องประกอบด้วยเหตุ ๓ ประการ เหตุ ๒ ประการเบื้องต้นนั้นก็ตรงกับที่คุณบอกนั่นแหละ คือ ๑. มาตานิธิ ส่วาโส มาตานิธิตายอยู่ร่วมกัน คือมีเพศสัมพันธ์กัน ๒. ผู้หญิงอยู่ในวัยยังมีประจำเดือน บาลีชื่อว่า อุตุนิ แปลว่า “ผู้มีฤดู” เพราะคำว่า อุตฺ แปลว่า “ฤดู” หรือภาษาชาวบ้านก็คือ “ระดู” นั่นเอง ส่วนข้อ ๓ นั้น บาลีว่า คนธพโป โอกุมติ แปลว่า “คนธรรพแก้วลงลงสู่ครรภ์” คำว่า คนธพโป อรรถกถาแก้ว่า ได้แก่ “ปฏิสนธิวิญญูณ” แม้จะมีเพศสัมพันธ์กันก็สืบครั้งที่ร้อยครั้ง ถ้าปฏิสนธิวิญญูณไม่ก้าวลงสู่ครรภ์ ก็ไม่มีทางที่คนจะเกิด หรือแม้แต่ปฏิสนธิวิญญูณนั้นก้าวลงสู่ครรภ์แล้ว เกิดดับไปเสียในระหว่าง ก็ไม่เกิด ซึ่งเราเรียกว่า “แท้งลูก” นั่นเอง ดังที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชได้เสด็จไปพระราชทานพระบรมราโชวาทในการประชุมใหญ่พุทธสมาคม เมื่อเกือบ ๒๐ ปีมาแล้ว พระองค์ได้รับสั่งตอนหนึ่งว่า “พระพุทธศาสนาเป็นวิทยาศาสตร์” เพราะพระพุทธเจ้าทรงรู้แจ้งความจริงที่มีอยู่แล้ว มิได้ทรงเป็นผู้สร้างความจริงใดๆ เช่นเดียวกับไอแซก นิวตัน (Isaac Newton) ได้พบกฎว่าด้วยแรงโน้มถ่วงของโลก (Law of Gravity) นิวตันมิได้เป็นผู้สร้างกฎความโน้มถ่วง หากเป็นผู้ค้นพบกฎความโน้มถ่วงต่างหาก พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสไว้ใน ธรรมนิยามสูตร ว่า “ไม่ว่าพระตถาคตทั้งหลาย (คือพระพุทธเจ้าทั้งหลาย) จะได้อุบัติขึ้นในโลกหรือไม่ก็ตาม ลัทธิธรรมที่ว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา” มีอยู่แล้ว

พระองค์ได้มาตรัสรู้ความจริงนี้ เมื่อตรัสรู้แล้ว ก็ทรงนำมาเปิดเผย นำมาแสดง นำมาบัญญัติ นำมาทำให้ง่ายขึ้นเท่านั้นเอง แต่ความจริง พระพุทธศาสนาต่างกับวิทยาศาสตร์ก็ตรงที่ วิทยาศาสตร์ค้นพบความจริงที่เป็นรูปธรรม แต่พระพุทธศาสนาพบความจริงทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม

ปัญหาต่อไปก็คือ นามรูปเป็นเหตุให้เกิดอายตนะ ๖ นั้น อายตนะคืออะไร

อายตนะ แปลว่า “ที่ต่อ” อายตนะ ๖ หมายถึงที่ต่อภายในตัวเรา ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ นั่นถือว่าเป็นอายตนะภายใน เพื่อจะได้ติดต่อกับอายตนะภายนอก ๖ คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๔๔๓) ได้ทรงอธิบายไว้ในเรื่อง “ปฏิจลสมุปบาท” ว่า

แลอายตนะนั้นมี ๖ ประการ คือ จักขวยตนะ ๑ โสตายตนะ ๑ ฆานายตนะ ๑ ชิวหายตนะ ๑ กายายตนะ ๑ มนายตนะ ๑ และจักขวยตนะนั้น ได้แก่จักขุทั้งสองอันเป็นที่ปรากฏแห่งรูปารมณ์ทั้งปวง จักขุนี้เปรียบเหมือนบ่ออันเป็นที่เกิดแห่งรูป เหตุดังนั้นจึงเรียกจักขวยตนะ โสตายตนะนั้น ได้แก่หูทั้งสอง เป็นที่ปรากฏแห่งเสียงทั้งปวง หูทั้งสองนี้เปรียบเหมือนบ่ออันเป็นที่เกิดแห่งเสียง เหตุดังนั้น จึงได้ชื่อว่าโสตายตนะ ฆานายตนะนั้น ได้แก่จมูกอันเป็นที่ปรากฏซึ่งกลิ่นทั้งปวงในนาสิก นาสิกนี้เปรียบเหมือนบ่ออันเป็นที่เกิดแห่งกลิ่นทั้งปวง เพราะเหตุดังนั้น จึงได้ชื่อว่าฆานายตนะ แลชิวหายตนะนั้น ได้แก่ลิ้นอันเป็นที่ปรากฏแห่งรสทั้งปวง เปรียบเหมือนบ่ออันเป็นที่เกิดแห่งรส เหตุดังนั้นจึงได้ชื่อว่าชิวหายตนะ แลกายายตนะนั้น ได้แก่ สรีรกายทั้งปวง กายนี้เป็นที่ปรากฏแห่งสัมผัสทั้งปวงอันเย็นแลร้อน อ่อนแลแข็ง

เปรียบเหมือนบ่ออันเป็นที่เกิดแห่งสัมผัส เหตุดังนั้นจึงได้ชื่อว่ากายายตนะ มนายตนะนั้น ได้แก่ดวงหทัยอันเป็นที่ปรากฏแห่งธรรมทั้งหลายอันจะพึงรู้ด้วยจิต หทัยนี้เปรียบเหมือนบ่ออันเป็นที่เกิดแห่งธรรมทั้งปวง เหตุดังนั้นจึงเรียกว่ามนายตนะ สหายตนะปัจจุพลโส เมื่ออายตนะมาบังเกิดเป็นเหตุเป็นปัจจัยแล้ว ผัสสะก็บังเกิดมี

ในเรื่องนี้ ท่านมหาสิสยาตอ (๒๕๕๓) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “ปฏิจลสมุปบาท เหตุผลแห่งวิถีสงสาร” ว่า

สหายตนะ หมายถึง อายตนะภายในหรือ ทวาร ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก หรือ อารมณ์ ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ (มโนนึกเรื่องที่รู้คิดทางใจ) การกระทบสัมผัสระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกเรียกว่า ผัสสะ ผัสสะเป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่เกิดทางใจ รู้ได้ด้วยใจ ไม่มีรูปร่าง สันฐานจับต้องไม่ได้ แต่เป็นสภาวะที่ปรากฏชัด เมื่ออารมณ์ที่มากระทบนั้นมีความชัดเจนหรือมีอำนาจพอสมควร ตัวอย่างเช่น เมื่อเราเห็นคนถูกรังแก เรารู้สึกตกใจ ไม่สบายใจหรือเวลาเราเห็นคนห้อยโหนอยู่บนยอดไม้ด้วยเชือกเส้นเล็กๆ เรารู้สึกหวาดเสียว และเวลาเราตื่นกลัว เราจะรู้สึกเย็นวาบสันหลัง การได้ยินได้ฟังหรือได้อ่านเรื่องราวที่น่าสนใจก็ทำให้รู้สึกประทับใจไม่ลืมเลือนแม้เวลาจะล่วงเลยไปนาน เรื่องที่ยกมาสาธกนี้แสดงให้เห็นถึงอำนาจของผัสสะหลังการกระทบของอารมณ์ที่มีต่อจิตใจ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๕๔๓)
ทรงอธิบายไว้ในเรื่อง “ปฏิจลสมุปบาท” ดังนี้

ผัสสะนั้นได้แก่ ผัสสเจตสิก อันมีลักษณะ
ถูกต้องซึ่งอารมณ์ เป็นที่ประชุมไว้ซึ่งอารมณ์
ทั้ง ๖ ประการ คือ รูป เสียง กลิ่น รส เครื่อง
สัมผัส และอารมณ์ทั้งปวง อันพึงรู้ด้วย
จิต ผัสสเจตสิกนี้บังเกิดทั่วไปในจิตทั้งปวง
เมื่อผัสสะบังเกิดมีแล้วก็บังเกิดให้เกิด
เวทนา

แลเวทนามี ๕ ประการ คือ สุขเวทนา
๑ ทุกขเวทนา ๑ โสมนัสเวทนา ๑ โทมนัส
เวทนา ๑ อุเบกขาเวทนา ๑ และสุขเวทนา
นั้นแปลว่า เสวยอารมณ์เป็นสุข ทุกขเวทนา
นั้นแปลว่า เสวยอารมณ์เป็นทุกข์ โสมนัส
เวทนามันแปลว่า จิตรื่นเริงบันเทิงใจ โทมนัส
เวทนามัน คือ จิตอันขัดเคืองใจ อุเบกขา
เวทนามันคือ จิตไม่สุข ไม่ทุกข์ ไม่โสมนัส
ไม่โทมนัส จิตนั้นมรยัสสเป็นปานกลาง ได้
ชื่อว่า อุเบกขาเวทนา เวทนามีเป็นใหญ่ใน
ที่เสวยอารมณ์...เวทนาปจฺจยา ตณฺหา เมื่อ
เวทนาเกิดมีแล้ว ก็บังเกิดให้เกิดตัณหา

ก็ตัณหานี้มีอาการ ๓ คือ กามตัณหา
๑ ภวตัณหา ๑ วิภวตัณหา ๑ แลกามตัณหา
นั้น คือปรารถนาในกิเลสภพ กามตัณหานั้น
คือปรารถนาอันเกิดพร้อมด้วยสัสสตทิฏฐิ
อันมีลักษณะให้เห็นว่า สัตว์เที่ยงโลกเที่ยง
สัตว์ทั้งปวงนี้ตายแล้วเกิดอีกเวียนไปเวียนมา
ไม่สาบสูญตั้งอยู่เป็นที่เที่ยงแท้ดังนี้ เมื่อ
ความปรารถนาในกิเลสภพนั้นพร้อมด้วย
สัสสตทิฏฐิดังนี้ และก็ให้ชื่อว่าภวตัณหา
แลวิภวตัณหานั้นได้แก่ ความปรารถนาอัน
เกิดขึ้นพร้อมด้วยอุจเฉททิฏฐิอันมีลักษณะให้

เห็นว่า สัตว์ทั้งปวงตายแล้วไม่เกิดอีกเลย
เมื่อความปรารถนาในกิเลสภพแลผัสสะ
บังเกิดขึ้นพร้อมด้วยอุจเฉททิฏฐิก็ได้ชื่อว่า
วิภวตัณหา แลตัณหาทั้ง ๓ ประการ แต่ละ
อันๆ แยกออกไปเป็นตัณหาภายใน ๖ ภายในนอก
๖ (ทก ๖ หน เป็น ๓๖) จึงแยกออกเป็น อดีต
ตัณหา ๓๖ อนาคตตัณหา ๓๖ ปัจจุบัน
ตัณหา ๓๖ ประสมเข้ากันจึงเป็นตัณหา ๑๐๘
ประการ ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ เมื่อตัณหา
บังเกิดเป็นปัจจัยแล้ว อุปาทานํ คือ จิตอัน
ถือมั่นในตัณหา ก็บังเกิดคำชูตัณหานั้นขึ้นไป

ท่านมหาสิลยาตอ (๒๕๕๓) ได้อธิบาย เรื่องผัสสะ
เป็นปัจจัยให้เกิดเวทนาไว้ในหนังสือ “ปฏิจลสมุปบาท เหตุผล
แห่งวิภูษสงสาร” ดังนี้

เวทนามีผัสสะเป็นปัจจัย

ผัสสะที่เกิดทางตาเป็นปัจจัยให้
เกิดความรู้สึกพอใจ (สุขเวทนา) ไม่พอใจ
(ทุกขเวทนา) หรือความรู้สึกวางเฉย
(อุเบกขาเวทนา) แล้วแต่อารมณ์ที่มากระทบ
ถ้าอารมณ์นั้นเป็นรูปที่สวยงาม เราจะรู้สึก
พอใจ ถ้าเป็นรูปที่น่าเกลียดก็จะรู้สึกไม่พอใจ
ส่วนรูปที่เป็นกลางๆ คือไม่สวยและไม่
น่าเกลียด ก็จะทำให้เรารู้สึกวางเฉยหรือ
อุเบกขาเวทนา อุเบกขาเวทนาไม่ทำให้เกิด
การตัดสินว่าเป็นความรู้สึกดีหรือไม่ดี และ
เราอาจไม่ได้รับรู้เลยว่าได้เกิดความรู้สึกที่
เป็นอุเบกขาเวทนาขึ้นในใจ แต่อุเบกขา
เวทนาจึงจัดเป็นความรู้สึกอย่างหนึ่งด้วย อัน
ที่จริงเวทนาทั้ง ๓ ชนิด คือ สุข ทุกข์ และ
อุเบกขา ไม่มีอัตราตัวคนเข้ามาเกี่ยวข้อง
ไม่มีบุคคลที่เสวยเวทนา หากแต่เป็นเพียง

อาการของจิตที่เนื่องจากกระทบสัมผัส
เท่านั้น

การเกิดขึ้นของวิญญาน ผัสสะ และเวทนาใน
ขณะเห็น

คำว่า **วิญญาน** ในปฏิจจสมุปบาท หมายถึง
“การรับรู้” ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย! ก็วิญญานเป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
หมู่แห่งวิญญานทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ จักขุวิญญาน
โสทวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน
มโนวิญญาน”

คำว่า “วิญญาน” จึงมีได้หมายถึง soul ในภาษา
อังกฤษ หากหมายถึงการรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และ
ใจ ซึ่งตรงกับภาษาอังกฤษว่า consciousness

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรง
อธิบายคำว่าวิญญานในเรื่อง “พรหมจรรย์กถา” ไว้ว่า

วิญญาน์ อนิจจัง วิญญานเป็นอนิจจัง
ไม่เที่ยง วิญญานนั้นได้แก่ จิต ๘๙ ดวง คือ
อกุศลจิต ๑๒ ดวง คือ โภกจิต ๔ ดวง โสภจิต
๒ ดวง โมหจิต ๒ นี้แลเป็นอกุศลจิต ๑๒
ดวงด้วยกัน อเหตุกจิต ๑๔ ดวง กามาพจร
โสภณจิต ๒๔ ดวง เป็นกุศล ๔ ดวง เป็น
วิบาก ๔ ดวง เป็นกิริยา ๔ ดวง เข้ากันทั้ง
กุศลแลวิตกแลกิริยา เป็นกามาพจรโสภณจิต
๒๔ ดวงด้วยกัน รูปาพจรจิต ๑๕ ดวง ที่เป็น
กุศล ๕ ดวง เป็นวิตก ๕ ดวง กิริยา ๕ ดวง
เข้ากันเป็นรูปาพจรจิต ๑๕ ดวงด้วยกัน
อรูปาพจรจิต ๑๒ ดวง ที่เป็นกุศล ๔ ดวง
เป็นวิบาก ๔ ดวง เป็นกิริยา ๔ ดวง เข้ากัน
เป็นอรูปาพจรจิต ๑๒ ดวงด้วยกัน โลกุตตรจิต
๘ ดวงคือมรรคจิต ๔ ดวง ผลจิต ๔ ดวง
เข้ากันเป็นโลกุตตรจิต ๘ ดวงด้วยกัน หมด

ด้วยกันทั้งสิ้นเป็น จิต ๘๙ ดวงด้วยกันนั้น
เรียกว่า วิญญาน เพราะเป็นจิตรู้คิดอ่าน
วิญญานนั้นเป็น อนิจจัง ไม่เที่ยง เพราะเกิด
ขึ้นแล้วก็ดับไปในขณะนั้นนั่นเอง เป็นอนัตตา
ใช้ตัวใช้ตนเป็นของสูญเปล่า หาเจ้าของมิได้
อาศัยนามรูปเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป

ส่วนเรื่อง “ปฏิจจสมุปบาท” พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๕๔๗) ทรงอธิบายคำว่าวิญญาน
ไว้ดังนี้

วิญญานนั้นจะได้แก่สิ่งอันใด อธิบาย
ว่า จิตเป็นพนักงานลงสู่ปฏิสนธิ แลวิปากจิต
อันเป็นพนักงานให้ผลเป็นปัจจุบันนี้แล จักได้
ชื่อว่าวิญญาน ก็วิญญานนี้แปลว่า รู้ แต่
บรรดาจิตทั้งปวงย่อมมีลักษณะรู้ซึ่งอารมณ์
เหมือนกันทั้งสิ้นนั้นแล เพราะเหตุฉะนั้นจึง
เรียกว่าวิญญาน วิญญานมีครุณาเหมือน
หนึ่งสมเด็จพระบรมกษัตริย์ เมื่อนายช่างตกแต่ง
พระนครเสร็จแล้วกาลใด พระองค์ได้อิสราภาพ
เป็นใหญ่ในการที่จะครองพระนครพาราแล
มีฉันใด วิญญานนี้เมื่อสังขารตกแต่งปฏิสนธิ
เข้ารับเป็นพนักงานให้ผลอันร้ายแลดี
ตามสมควรที่สังขารแต่งให้ มีอุปมาดั่งนั้น
วิญญานปัจจุยา นามรูป เมื่อวิญญานบังเกิด
เป็นเหตุเป็นปัจจัย จะได้ยุติแต่เท่านั้นหามิได้
จำเป็นให้บังเกิดผล คือรูปธรรมนามธรรม

ปัญหาต่อไปที่ควรจะได้ทราบก็คือ รูปธรรมกับ
นามธรรมคืออะไร?

ในเรื่อง “ปฏิจจสมุปบาท” พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๕๔๗) ได้ทรงอธิบายไว้ดังนี้

รูปนั้นได้แก่สิ่งอันใด อธิบายว่า รูปธรรม นั้นได้แก่ นิพผันรูป ๑๔ ประการ คือมหาภูต รูป ๔ ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ เป็น ๑๔ ประการด้วยกัน มหาภูตรูป ๔ คือธาตุทั้ง ๔ ได้แก่ ปฐวีธาตุ ๑ อาโปธาตุ ๑ เตโชธาตุ ๑ วาโยธาตุ ๑ แล้วแจกออกไปได้ ๔๑ ประการ ปฐวีธาตุ ๑๙ ประการนั้น คือ เกสา ๑ ฌม ๑ โลมา ๑ ขน ๑ นขา ๑ เล็บ ๑ ทนตา ๑ ฟัน ๑ ตโจ ๑ หน้ ๑ มัส ๑ เนื้อ ๑ นหารู ๑ เอ็น ๑ อฏฺฐิ ๑ กระดูก ๑ อฏฺฐิมิณฺห ๑ เยื่อในกระดูก ๑ วุก ๑ ม้าม ๑ หทัย ๑ เนื้อหัวใจ ๑ ยกน ๑ ตับ ๑ กีโลมก ๑ พังผืด ๑ ปีห ๑ พุง ๑ ปุปผาส ๑ ปอด ๑ อนุต ๑ ไส้ใหญ่ ๑ อนุตคณ ๑ ไส้เล็ก ๑ อุทริย ๑ อาหารใหม่ ๑ กริส ๑ อาหารเก่า ๑ อาการทั้ง ๑๙ นี้คือ ปฐวีธาตุ แลอาโปธาตุนั้นมี ๑๒ ประการ คือ ปีต ๑ ดี ๑ เสมห ๑ เสด ๑ ปพโป ๑ หนอง ๑ โลหิต ๑ เลือด ๑ เสโท ๑ เหงื่อ ๑ เมโท ๑ มน ๑ ขัน ๑ อสสุ ๑ น้ำตา ๑ วสา ๑ มน ๑ เพลว ๑ เขโฬ ๑ น้ำลาย ๑ สิงฆาณิกา ๑ น้ำมูก ๑ ลลิกา ๑ ไขข้อ ๑ มุตต ๑ น้ำมูตร ๑ ประการทั้ง ๑๒ นี้ชื่ออาโปธาตุ เตโชธาตุ ๔ ประการ คือ สนตป ๑ คคิ ๑ ปริทยหคคิ ๑ ปริณามคคิ ๑ ชีรณคคิ ๑ เป็น ๔ ประการด้วยกัน สนตปคคิ นั้นได้แก่ ไฟธาตุ อันเป็นพนักงานกระทำให้อบอุ่น ภายใต้วัวทั้งหลายจึงอบอุ่นอยู่ มิได้เย็น ปริทยหคคิ นั้น ได้แก่ไฟธาตุอันเป็นพนักงาน ให้อบอุ่นระส่ำระสายกระวนกระวายมี ประการต่างๆ ปริณามคคิ นั้นได้แก่ ไฟธาตุ อันเป็นพนักงานเผาอาหารให้อบอุ่น ชีรณคคิ นั้น ได้แก่ไฟธาตุเผาอาหารให้คร่ำคร่า แก่เฒ่าชรา ลงทุกวัน ประสมกันเป็นเตโชธาตุ ๔ ประการ

ด้วยกันฉะนี้ วาโยธาตุนั้นมี ๖ ประการ คือ อุทฺธจกมาวตา ๑ อโธคมาวตา ๑ กจฺฉิสยา วาตา ๑ โภจฺจาสยาวาตา ๑ อญฺจกมา วาตา ๑ นิสารโนวาตา ๑ อสฺสสสพสฺสสวาตา ๑ ก็ลม ที่ชื่ออุทฺธจกมาวตา ได้แก่ลมอันพัดแต่พื้น ทำจวนตลอดถึงเบื้องบน อโธคมาวตานี้ ได้แก่ลมอันพัดแต่เบื้องบนจนที่สู่เบื้องต่ำ กจฺฉิสยาวาตานี้ ได้แก่ลมที่พัดอยู่ในท้อง โภจฺจาสยาวาตา นั้นได้แก่ลมอันพัดอยู่ใน ลำไส้ อญฺจกมาวาตานิสารโนวาตา ได้แก่ลมอันพัด สร้างทั้งสรรพางค์กาย อสฺสสสพสฺสสวาตา นั้น ได้แก่ลมหายใจเข้าลมหายใจออกประสม กันเข้าเป็นวาโยธาตุ ๖ ประการด้วยกันดัง พรรณนามานี้ได้ชื่อว่ามหาภูตรูป เหตุว่า เป็นใหญ่เพราะเป็นที่อาศัยแห่งรูปทั้งปวง เปรียบเหมือนหนึ่งถ้ำอันมีอยู่ในภูเขาเป็นที่ อาศัยเหล่าหมูสัตว์ทั้งปวง เป็นใจความว่า มหาภูตรูปทั้ง ๔ ประการ เป็นที่อาศัยแห่ง รูปทั้งปวง แลปสาทรูป ๕ นั้นคือ จักขุ ประสาท ๑ โสต ประสาท ๑ ฆานประสาท ๑ ชิวหาประสาท ๑ กายประสาท ๑ และ จักขุประสาทนั้นมีลักษณะสัณฐานเท่าศีระ เหา ตั้งอยู่ท่ามกลางวงตาเป็นพนักงาน ในการให้เห็นรูป สรรพสิ่งทั้งปวง โสตประสาท นั้นมีสัณฐานอันน้อยเท่าขนทรายจามรี เป็น วงกลมดุจวงแหวน ตั้งอยู่ในช่องหูทั้งสอง เป็นพนักงานในที่จะได้ยินซึ่งเสียงทั้งปวง ฆานประสาทนั้น สัณฐานดังกิบแพะซึ่งอยู่ ท่ามกลางจมูก เป็นพนักงานในที่จะได้รู้ซึ่ง กลิ่นทั้งปวง ชิวหาประสาทนั้นมีสัณฐานดัง กลีบดอกบัว ตั้งอยู่ท่ามกลางลิ้น เป็นพนักงาน ในที่จะให้รู้จักซึ่งรสทั้งปวง กายประสาทนั้น

ชาวสรวานอยู่ทั่วสรรพางค์กาย ถ้ากายประสาท
นั้นพิรุณแล้ว ก็เหินซาไปไม่ปรกติ แลวิสัยรูป
๔ นั้นคือ รูปารมณ ๑ สัททารมณ ๑
คันธารมณ ๑ รสารมณ ๑ รูปารมณนั้น ได้แก่
รูปสรรพสิ่งทั้งปวง คือรูปอันน้อยอันใหญ่
อันหยาบและเอียด รูปภายนอก รูปภายใน
รูปสิ่งใดก็ดี บรรดาเป็นรูปมาปรากฏแก่จักขุ
ทวารแล้ว ก็ได้ชื่อว่ารูปารมณสิ้นทั้งนั้น
สัททารมณนั้น ได้แก่เสียงทั้งปวงอันปรากฏ
แก่หู แลคันธารมณนั้น ได้แก่กลิ่นอันมา
กระทบนาสิก รสารมณนั้น ได้แก่รสอันมา
ปรากฏแก่ลิ้น ภาวรูป ๒ นั้น คือ อิตถิภาวรูป
๑ ปริสภาวรูป ๑ แลอิตถิภาวรูปนั้น มี
สภาวะสัณฐานอาการแลจลิตเป็นผู้หญิง
ปริสภาวรูปนั้น มีสภาวะสัณฐานอาการแล
จลิตเป็นผู้ชาย ถ้าหาสภาวะทั้ง ๒ มิได้แล้ว
บุคคลนั้นก็เรียกว่ากะเทย หทัยรูปนั้น ได้แก่
ดวงหทัย ชีวิตรูปนั้น ได้แก่ชีวิตอันกระทำ
ชีวิตให้สดชื่น มีอุปมาดุจน้ำเลี้ยงชาติอุบล
อาหารรูป ได้แก่อาหารที่บริโภคนั้น เป็นต้นว่า
ข้าวที่เป็นของบริโภคทั้งปวง ย่อมบำรุงซึ่ง
กำลังผิวเนื้อแลโลหิตในรูปกายปัจจุบัน รูปกาย
ทั้งหลายดังพรรณนามานี้จะบังเกิดมีก็อาศัย
แก่วิญญาณ คือจิตนั้นเป็นเหตุเป็นปัจจัย แล
วิญญาณคือจิตนั้น จะได้เป็นปัจจัยให้บังเกิด
แต่รูปนั้นหามิได้ ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดนามธรรม
ด้วย

แลนามธรรมนั้น ก็อาศัยขันธ์ทั้ง ๓ คือ
เวทนา ๑ สัญญา ๑ สังขาร ๑ แลเวทนาขันธ์
นั้น ได้แก่ เวทนาเจตสิกอันเป็นพนักงานในที่
จะเสวยอารมณ์ อันเป็นสุข เป็นทุกข์ แล
อุเบกขาเวทนาที่บังเกิดทั่วไปในจิตทั้งปวง

เหตุดังนี้จึงจัดเป็นขันธ์อันหนึ่ง สัญญาขันธ์
นั้น ได้แก่สัญญาเจตสิก มีลักษณะให้รู้ซึ่ง
สิ่งทั้งปวงอันทั่วไปในสิ่งทั้งปวง เป็นต้นว่า
สีเขียว แดง ดำ เป็นต้น ให้รู้แต่เป็นเอกเทศ
เท่านั้น สัญญาเจตสิกนี้เกิดทั่วไปในจิตทั้งปวง
เหตุดังนี้จึงจัดเป็นขันธ์อันหนึ่ง แลสังขาร
ขันธ์นั้น ได้แก่เจตสิก ๕๐ ดวงอันเก็บจาก
สัญญาเวทนา เดิมทีนั้นจัดเป็นเจตสิก ๕๒
ดวง ยกเวทนาเจตสิกไปเป็นเวทนาขันธ์เสีย
ยกสัญญาเจตสิกไปเป็นสัญญาขันธ์เสียแล้ว
ยัง ๕๐ ดวงนั้น จัดเป็นสังขารขันธ์อันหนึ่ง
ก็ขันธ์ทั้ง ๓ ดังพรรณนามานี้ จะบังเกิดมี
ก็อาศัยแก่วิญญาณเป็นเหตุเป็นปัจจัย เมื่อ
นามรูปมีแล้ว ก็เป็นปัจจัยที่จะให้บังเกิดซึ่ง
อายตนะ

อายตนะ แปลว่า “ที่ต่อ” โดยแบ่งเป็น **อายตนะ
ภายใน ๖** และ **อายตนะภายนอก ๖** อายตนะภายใน ได้แก่
ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ภาษาบาลีใช้ว่า จกขวายตน
โสตายตนะ ฆานายตน ชิวหายตนะ กายายตนะ และ
มนายตน อันเป็นเครื่องติดต่อกับอายตนะภายนอกอันได้แก่
รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ คือสิ่งที่จะสัมผัสได้ด้วยกาย
และธรรมารมณคือสิ่งที่สามารถสัมผัสได้ด้วยใจ

เมื่ออายตนะภายในกับอายตนะภายนอกกระทบ
กัน คือตากระทบกับรูป หูกระทบกับเสียง จมูกกระทบกับ
กลิ่น ลิ้นกระทบกับรส กายกระทบกับโผฏฐัพพะธรรม และ
ใจกระทบกับธรรมารมณ อย่างนี้เรียกว่า ผัสสะ

จากผัสสะก็จะทำให้เกิดเวทนา ในเรื่องเวทนานี้
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๔๔๓) ทรงอธิบาย
ไว้ใน “พระปฏิจลสมุปปาท” ดังนี้

แลเวทนานี้มี ๕ ประการ คือ สุขเวทนา
๑ ทุกขเวทนา ๑ โสมนัสเวทนา ๑ โทมนัส

เวทนา ๑ อุเบกขาเวทนา ๑ แลสุขเวทนานั้น
แปลว่า เสวยอารมณ์อันเป็นสุข ทุกขเวทนา
นั้นแปลว่า เสวยอารมณ์อันเป็นทุกข์ โสมนัส
เวทนานั้นแปลว่า จิตรื่นเริงบันเทิงใจ โทมนัส
เวทนานั้นแปลว่า จิตอันขัดเคืองใจ อุเบกขา
เวทนานั้น คือ จิตไม่สุข ไม่ทุกข์ ไม่โสมนัส
ไม่โทมนัส จิตนั้นมรยัสสเป็นปานกลาง ได้
ชื่อว่าอุเบกขาเวทนา เวทนานี้เป็นใหญ่ในที่
เสวยอารมณ์ เปรียบเหมือนบรมกษัตริย์
อันเสวยกระยาหารที่ต้องพระทัยประสงค์
เวทนาปัจจุยา ตณฺหา เมื่อเวทนาเกิดมีแล้ว
ก็เป็นปัจจัยให้เกิดตณฺหา

กัตฺตหานี้มีอาการ ๓ คือ กามตณฺหา
๑ ภวตณฺหา ๑ วิภวตณฺหา ๑ แลกามตณฺหา
นั้นคือ ปรรณานาในกิเลสกาม ภวตณฺหานั้น
คือ ปรรณานาอันเกิดพร้อมด้วยสัสสตทิวฐิ
อันมีลักษณะให้เห็นว่า สัตว์เที่ยงโลกเที่ยง
สัตว์ทั้งปวงนี้ตายแล้วเกิดอีก เวียนไปเวียนมา
ไม่สาบสูญซึ่งอยู่เป็นเที่ยงแท้ดังนี้ เมื่อความ
ปรรณานากิเลสกามนั้นพร้อมด้วยสัสสตทิวฐิ
ดังนี้ให้ชื่อว่าภวตณฺหา แลวิภวตณฺหานั้นได้
แก่ความปรรณานาเกิดขึ้นพร้อมด้วยอุจเฉท
ทิวฐิ อันมีลักษณะให้เห็นว่า สัตว์ทั้งปวงตาย
แล้วไม่เกิดอีกเลย เมื่อคนมีปรรณานากิเลส
กามและพัสดุกามบังเกิดขึ้นพร้อมด้วย
อุจเฉททิวฐิ ก็ได้ชื่อว่าวิภวตณฺหา และ
ตณฺหา ๓๖ ประการ แต่ละอันๆ แยกออกไป
เป็นตณฺหาภายใน ๖ ภายนอก ๖ หก ๖
หน เป็น ๓๖ จึงแยกออกเป็นอดีตตณฺหา ๓๖
อนาคตตณฺหา ๓๖ ปัจจุบันตณฺหา ๓๖
ประสมเข้ากันซึ่งเป็นตณฺหา ๑๐๘ ประการ
ตณฺหาปัจจุยา อุปาทาน เมื่อตณฺหาบังเกิด

เป็นปัจจัยแล้ว อุปาทาน คือจิตอันยึดมั่นใน
ตณฺหา ก็บังเกิดคำชู้ตณฺหานั้นขึ้นไป

ถ้าจะกล่าวอย่างง่ายๆ ก็คือ กามตณฺหา ได้แก่
ความอยากได้ในทางกามารมณ์ ภวตณฺหา ได้แก่ ความอยาก
เป็นโน่นเป็นนี่ และวิภวตณฺหา ได้แก่ ความอยากไม่เป็นโน่น
ไม่เป็นนี่ คือ ความไม่อยากเป็นนั่นเอง เช่น ไม่อยากเป็น
คนโง่ ไม่อยากเป็นคนจน ในทางพระพุทธศาสนาถือว่า
“ความไม่อยาก” ก็คือ “ความอยาก” อย่างหนึ่ง คืออยาก
ที่จะไม่เป็นอย่างโน้นอย่างนี้

ตั้งแต่ผัสสะมาถึงตณฺหา และต่อไปจนถึงอุปาทาน
นั้น สามารถที่จะย้อนกลับได้ คือ อุปาทาน เป็นเหตุให้เกิด
ตณฺหา ตณฺหาเป็นเหตุให้เกิดเวทนา เวทนาเป็นเหตุให้เกิด
ผัสสะได้ เพราะคำว่า ปฏิจักษ์ แปลว่า “อาศัยกัน” เช่น พ่อ
แม่เป็นเหตุให้เกิดลูก แม่ลูกก็เป็นเหตุให้เกิดพ่อแม่ได้ เพราะ
ถ้ายังไม่มิลูก ก็ไม่ถือว่าเป็นพ่อแม่และแม่ เรื่อง ผัสสะจนถึง
อุปาทาน ก็เช่นกัน เช่น หญิงชายที่ชอบพอกันได้ผัสสะ เช่น
จับมือ ถือแขน กอด จูบ จนถึงมีเพศสัมพันธ์กัน ก็เป็นผัสสะ
ทั้งนั้น ถ้าชอบพอกันได้สัมผัสกัน ก็เกิดสุขเวทนา เมื่อมี
ความรู้สึกเป็นสุข ก็อยากสัมผัสอีก และเมื่อเกิดสุขเวทนา
แล้วก็จะเกิดตณฺหา คือ “ความอยาก” ความรัก ยิ่งได้สัมผัส
กันมากๆ บ่อยๆ ความรักคือตณฺหาที่จะทวีมากขึ้น แล้วก็
เกิดอุปาทาน คือ “ความยึดมั่นถือมั่น” ว่าเป็นคนรักของ
ฉันนะ เป็นสามีของฉันนะ เป็นภรรยาของฉันนะ ใครมา
ละเมิดล่วงเกินไม่ได้ เกิดความหึงหวงขึ้นมา นี่คือ
อุปาทาน

คำว่าอุปาทานซึ่งแปลว่า “ความยึดมั่นถือมั่น”
หรือ “ความหึง ความหวง” นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว (๒๔๔๓) ทรงอธิบายไว้ดังนี้

อุปาทานนั้นมี ๔ ประการ กามุปาทาน
๑ ทิวฐุปาทาน ๑ สิลัพพตูปาทาน ๑ อตฺตวา
ทุปาทาน ๑ แลกามุปาทานนั้นคือ ถือมั่นใน

กิเลสกำและผัสдукกำ ทิฏฐุปาทานนั้นคือ จิตถ้อมันในสัสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ สัสตทิฏฐิปาทานนั้นคือจิตถ้อมัน ในลัทธิ ตติยนิครนถ์และครูต่งๆ เป็นบรรดาคณถิอ ภายนอกพระพุทธรศศนศน อตตวาทุปาทานนั้น คือ จิตยัตมน์วต้วต่น อุปาทานปจจุยภโว เมื่ออุปาทานบังเกิดมีแล้ว ก็เป็นปจจุยให้เกิด ภพ

ภพนั้นมี ๒ ประการ คือ กามภพ ๑ อุปปตติภพ ๑ กามภพนั้นได้แก่ สัญญู เจตนาอันเกิดพร้อมด้วยจิตซึ่งเป็นกุศลและ อกุศล ได้ชื่อว่ากามภพ และอุปปตติภพนั้น ได้แก่ อบายภูมิทั้ง ๔ มนุษย์ ๑ กามาพจร สวรรค์ ๖ เป็น ๑๑ ด้วยกัน รูปภพนั้นได้แก่ รูปพรหม ๑๖ ชั้น อรูปภพนั้นได้แก่ อรูปพรหม ๔ ชั้น แต่ถ้าวาในที่นี้ท่านประสงค์เอาแต่ กามภพ เพราะวากามภพนี้เป็นปจจุยให้เกิด ชาติ ภวปจจุย ชาติเมื่อกามภพมีแล้ว ก็เป็น ปจจุยให้เกิดชาติ

ในเรื่องภพนั้น พระบาทสมเด็จพะจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว (๒๕๔๓) ทรงแบ่งเป็น กามภพ กับ อุปปตติภพ นั้น ต้าราส่วนมากใช้วากกรรมภพ อย่างหนึ่งลือ “ปฏิจจุสมุบาท เหตุผลแห่งวิฏฐสสาร” ของพระโสภณมหาเถระ (มหาสิ สยาดอ) (๒๕๕๓) ได้อธิบายไว้ดังนี้

กรรมและการเกิดภพใหม่

ดั่งที่พระพุทธรอศได้ตรัสว้า ภวปจจุย ชาติ (เพราะภพเป็นปจจุยจึงมีชาติ) การเกิด ใหม่ในมนุษย์โลก เทวโลก หรือ อบายภูมิ จึง มีขึ้นด้วยอำนาจของกุศลกรรมหรืออกุศลกรรม ดั่งนั้น การเกิดใหม่จึงเกิดจากกรรมซึ่งเป็นผล ของความยึดมั่น (อุปาทาน) และความทะยาน

อยาก (ตัณหา) อันเกิดจากการกระทบกัน ระหว่างอารมณ์ ๖ กับอายตนะ ๖

กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ เพราะมีวิชชา และสังขารเป็นต้นในภพก่อนเป็นปจจุย จึง มีวิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะและ เวทนา ในภพปัจจุบัน และด้วยกันพร้อมทั้ง อุปาทานในภพปัจจุบันเป็นปจจุยให้ทำกรรม ใหม่ กรรมจึงส่งผลให้เกิดภพใหม่อีก เปรียบ เหมือนคนที่ก่ออาชญากรรมจนติดคุก แล้ว ก็ยังก่อคดีใหม่อีก หรือเหมือนคนที่เฝ้าสร้าง หนี้ใหม่ให้พอกพูนก่อนที่จะชำระหนี้เก่าให้ หมดสิ้น

กรรมใหม่ที่บุคคลสั่งสมในชาติหนึ่งมี จำนวนนับไม่ถ้วน เมื่อได้โอกาสที่เหมาะสม กรรมใดกรรมหนึ่งจะมาปรากฏเป็นนิมิตให้ เห็นในขณะใกล้ตาย ส่งผลให้ปฏิสนธิในภพ ถัดไปส่วนกรรมอื่นอีกส่งผลให้ปฏิสนธิใน ภพถัดไป トラบที่ยังวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ ถ้าหากกรรมที่สั่งสมมาจากภพก่อนมีกำลัง มาก กรรมนั้นจะให้ผลปฏิสนธิก่อนกรรมใน ภพปัจจุบัน โดยมาปรากฏเป็นกรรม กรรม นิมิตหรือคตินิมิตในขณะใกล้ตาย ส่งผลให้ ปฏิสนธิในทุกคติภูมิหรือสุคติภูมิ ดั่งนั้น คติใน ภพหน้าจึงมีกรรมดีหรือกรรมชั่วเป็นเครื่อง กำหนด

กรรมสามารถจำแนกเป็น ๔ ประการ ตามส่งผล ด้วยอำนาจของการให้ผล คือ

๑. **ครุกรรม** คือ กรรมหนัก

๒. **อาจิณณกรรม หรือ พหุลกรรม** คือ กรรม ที่กระทำบ่อยๆ จนเป็นความเคยชิน

๓. อาสันนกรรม คือ กรรมที่ทำในขณะที่ใกล้ตาย

๔. กฏัตตากรรม คือ กรรมที่ลักแต่ทำโดยไม่
ควรกล่าวว่าเป็นกรรม เป็นต้น

มีบางคนสงสัยว่า **สังขาร** กับ **กรรม** ใน **กรรมภพ**
ต่างกันอย่างไร

ท่านมหาสิสยาตอ (๒๕๕๓) ได้อธิบายถึงความ
แตกต่างระหว่าง**สังขาร**กับ**กรรมภพ**ไว้ดังนี้

คัมภีร์อรรถกถาได้จำแนกความแตกต่าง
ระหว่างสังขาร กรรม กรรมภพ ไว้เป็น ๓
นัยคือ

นัยที่ ๑ การเตรียมการล่วงหน้าที่จะทำ
กรรมอย่างใดอย่างหนึ่งจัดเป็นสังขาร ส่วน
เจตนาในขณะที่ประกอบกรรมนั้น ๆ จัดเป็น
กรรมภพ ดังนั้น การแสวงหาเงินทองซื้อ
สิ่งของต่างๆ เป็นต้น ก่อนที่จะบริจาคทาน
จึงจัดเป็นสังขาร ส่วนเจตนาในขณะที่ทำทาน
จัดเป็นกรรมภพ กิจกรรมที่ทำในขณะที่เตรียม
วางแผนก่อนที่จะจัดเป็นสังขาร ส่วน
เจตนาในขณะที่จัดเป็นกรรมภพ

นัยที่ ๒ สามารถจำแนกโดยวิธีจิต
กล่าวคือ การฆ่าหรือการให้ทาน ประกอบ
ด้วยขวนจิต ๗ ขณะ ขวนจิต ๖ ขณะแรก
จัดเป็นสังขาร ส่วนขวนจิตดวงสุดท้าย จัดเป็น
กรรมภพ

นัยที่ ๓ เป็นการจำแนกโดยเจตสิก
กล่าวคือ เจตนาจัดเป็นกรรมภพ ส่วนเจตสิก
อื่นๆ ที่ประกอบร่วมกับเจตนา จัดเป็นสังขาร

วิธีการจำแนกความแตกต่างทั้ง ๓ นัย
นี้ นัยแรก เป็นการอธิบายที่กระจ่างชัดที่สุด
สำหรับบุคคลทั่วไปที่ศึกษามาไม่มาก ส่วน
นัยที่ ๓ จะช่วยในการอธิบายการกระทำ
กุศลกรรมของรูปพรหมและอรุปรหม ทั้ง

๓ นัยสามารถใช้จำแนกการกระทำกรรมทั้ง
ดีและชั่วในกามภูมิ

นอกจากนั้น คัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าว
ไว้ในเรื่องที่ปฏิสนธิวิญญานเกิดขึ้นเพราะ
สังขารเป็นปัจจัยว่า สังขารที่รับอารมณ์เป็น
กรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิตซึ่งปรากฏใน
ขณะใกล้ตาย ย่อมชักนำจิตไปสู่ภพใหม่ ตาม
คำอธิบายนี้ กรรมภพจึงอาจหมายถึง เจตนา
ที่เป็นแรงผลักดันให้การกระทำกรรมดีหรือ
กรรมชั่วในอดีต ส่วนสังขารเป็นขวนจิต
ที่ปรากฏในขณะที่ใกล้ตายซึ่งยึดเอากรรม
กรรมนิมิต หรือ คตินิมิต เป็นอารมณ์

ในตอนท้ายแห่งเรื่อง “ปฏิจลสมุปปาต” พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๕๔๓) ได้ทรงอธิบายไว้
กระชับเป็นอย่างยิ่ง ดังนี้

ชาตินั้นคืออุปัตติภพ อธิบายว่า การที่
ถือเอากำเนิดเวียนเกิดอยู่ในภพนั้นแลได้
ชื่อว่า ชาติ ชาติปัจจุยา ชรามรณ โสภปริ
เทวทุกขโทมนสสุ อุปายาส สมภวนติ เมื่อ
ชาติได้ถือเอากำเนิดเป็นเวียนเกิดอยู่ใน
ภพแล้ว ก็เป็นเหตุให้เกิดมีการแก่เฒ่าชรา
โรคภัยไข้ ความโศกเศร้า มีพิลาปรำไร
บังเกิดความสลดระทดใจและโทมนัสขัด
เคืองแค้นสะอื้นอาลัยทั้งปวง ความทุกข์ทั้ง
หลายจะบังเกิดก็อาศัยแก่ชาติ ชาติจะมี
ก็อาศัยแก่ภพ ภพจะมีก็อาศัยแก่อุปาทาน
อุปาทานจะมีก็อาศัยแก่ต้นหา ต้นหาจะ
มีก็อาศัยแก่เวทนา เวทนาจะมีก็อาศัย
แก่ผัสสะ ผัสสะจะมีก็อาศัยแก่อายตนะ
อายตนะจะมีก็อาศัยแก่นามรูป นามรูปจะมี
ก็อาศัยแก่วิญญาน วิญญานจะมีก็อาศัย

แก่สังขาร สังขารจะมีก็อาศัยแก่อวิชชา
อวิชชานี้เป็นต้นเป็นเดิม

ถ้าอวิชชาดับแล้ว สังขารก็ดับ สังขาร
ดับแล้ว วิญญาณก็ดับ วิญญาณดับแล้ว
นามรูปก็ดับ นามรูปดับแล้ว อายตนะก็ดับ
อายตนะดับแล้ว ผัสสะก็ดับ ผัสสะดับแล้ว
เวทนาก็ดับ เวทนาดับแล้ว ตัณหาที่ดับ
ตัณหาดับแล้ว อุปาทานก็ดับ อุปาทานดับ
แล้ว ภพก็ดับ ภพดับแล้ว ชาติก็ดับ ชาติดับ
แล้ว ความแก่ชรา พยาธิ อุบัติะ อันตราย
ทั้งปวง คือความพิลาปรำไรและความระทด
ใจก็ดับสูญสิ้นทุกประการ ด้วยอาศัยแก่อ
วิชชาเป็นต้นเป็นเดิม

พระองค์^๖ ทรงพิจารณาพระปัจจุสมุ-
บาทธรรมที่มีสังขеп ๔ คือ อวิชชา กับสังขาร
เป็นสังขеп ๑ วิญญาณและนามรูป สหายนะ
ผัสสะ เวทนา จัดเป็นสังขеп ๑ ตัณหา
อุปาทาน และภพ จัดเป็นสังขеп ๑ ชาติ ชรา
มรณะ จัดเป็นสังขеп ๑ สังขеп นี้แปลว่า
ย่ออยู่ ไม่วิถถารกว้างขวาง อธิบายว่า ถ้า
จะแสดงโดยย่อ ยกแต่สังขепเบื้องต้นขึ้น
กระแสรธรรมก็ตลอดถึงปลาย ถ้ายกแต่
สังขепเบื้องปลายขึ้นแล้ว กระแสรธรรมก็
ตลอดถึงเบื้องต้น ถ้ายกแต่สังขепกลางขึ้น
แล้ว กระแสรธรรมก็ตลอดถึงเบื้องปลาย วลฺลึ
ฉินฺทิตฺวา วิย มีครุวนาตุจบุคคตตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
เถลดาวัลลี จัปตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ตลอดปลาย ถ้าจะจัดโดยกาล อวิชชา กับ
สังขารเป็นอดีตกาล เหตุว่าเกิดก่อนเป็นอดีต

แล้วเป็นปัจจัยให้เกิดธรรมทั้งปวงมีวิญญาณ
เป็นต้น และธรรมทั้งหลาย ๙ ประการมี
วิญญาณเป็นต้น มีชาติเป็นที่สุดนั้น จัดเป็น
ปัจจุบันกาล เพราะว่าเกิดในปัจจุบันนิรันดร
ชรามรณะนั้นต้องเป็นอนาคตกาล เพราะว่า
บังเกิดในเบื้องหน้าแต่ปัจจุบัน ถ้าจะจัดสนธิ
คือที่ต่อเนื่องกัน สนิธิ ๓ ระหว่างสังขепเบื้องต้น
กับสังขепที่ต่อเนื่องกันจัดเป็นสนธิ ๑ ระหว่าง
สังขепที่ ๒ กับสังขепที่ ๓ ต่อกัน จัดเป็น
สนธิ ๑ ระหว่างสังขепที่ ๓ กับสังขепที่ ๔
ต่อกัน จัดเป็นสนธิ ๑ เข้ากันเป็นสนธิ ๓
ดังนี้

ถ้าจะว่าโดยอาการ มีอาการ ๒๐ คือ
อดีตเหตุ ๕ ปัจจุบันผล ๕ ปัจจุบันเหตุ ๕
อนาคตผล ๕ และอดีตเหตุ ๕ นั่นคือ อวิชชา
สังขาร ตัณหา อุปาทาน และภพที่เกิดแล้ว
ในชาติหลัง เป็นเหตุให้เกิดปัจจุบันผล ๕ คือ
อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทานและภพใน
ปัจจุบันนี้ แล้วจัดเอาอวิชชา สังขาร ตัณหา
อุปาทาน ภพ ในปัจจุบันนี้ขึ้นเป็นปัจจุบันเหตุ
๕ ประการ เหตุว่าเป็นปัจจัยให้บังเกิดใน
อนาคตผล ๕ ประการ คือ อวิชชา สังขาร
ตัณหา อุปาทาน และภพอันจะพึงมีใน
อนาคตนั้น

ถ้าจะจัดโดยองค์ มีองค์ ๑๒ ประการ
คือ อวิชชา ๑ สังขาร ๑ วิญญาณ ๑ นาม
รูป ๑ สหายนะ ๑ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ ตัณหา
๑ อุปาทาน ๑ ภพ ๑ ชาติ ๑ ชรามรณะ ๑
จึงเป็นองค์ ๑๒ ประการ ถ้าจะจัดโดยมูลนั้น
มีมูล ๒ ประการคือ อวิชชา ๑ ตัณหา ๑ คือ
อวิชชาตณหาสองประการนี้ เปรียบเหมือน
ดุมแห่งจักร สังขารทั้ง ๓ ประการดุมกำ ชรา

^๖ หมายถึง พระพุทธเจ้า

มรณะประดุจกง อาสวะอันเป็นเดิมอวิชชา
 นั้นประดุจเพลลา ภาพทั้ง ๓ ประดุจดังเรือน
 รถ เมื่อบุคคลขับรถไปหันเหียนเวียนไป
 ไม่รู้สิ้นไม่รู้สุดฉันใด ธรรมทั้งหลายคือว่า
 พระปฏิจลสมุปปาตนี้เมื่อยังพร้อมบริบูรณ์
 อยู่แล้ว ก็ย่อมพัดผันหันเหียนเวียนไป
 สัณสารวัฏฏ์ไม่มีที่สิ้นสุด ดังนั้น ต่อเมื่อชำระ
 สันดานให้สิ้นจากอวิชชา คือความที่มีได้รู้
 สภาวะธรรมที่แท้จริงโดยตรงพิจารณาจนเกิด
 ปัญญารู้แจ้งในพระอริยสัจทั้ง ๔ เหนือ
 หนายในวัฏสงสารตามลำดับแห่งญาณทั้ง
 ๙ ประการ จนถึงสังขารูปกะขา เจริญ
 พระวิปัสสนาญาณให้แก่วรรณะ ดำเนิน
 ขึ้นไปๆ ตราบเท่าถึงมรรควิถีนุโลมญาณ
 เป็นพนักงานซึ่งชำระซึ่งอกุศล เป็นต้นว่า
 อวิชชากระทำซึ่งพระนิพพานธรรมให้ปรากฏ
 แจ่ม วาโต วย ประดุจดังลมพัดกำจัดเสียซึ่ง
 เมฆ ให้ปราศจากปริมณฑลพระจันทร์ กระทำ
 ให้พระจันทร์แจ่มแจ้ง อุปมาดังพระนิพพาน
 และโคตรภูญาณนั้นมีกิจพิจารณาเอา
 พระนิพพานเป็นอารมณ์ จกขุมา ปุริโส วย
 เปรียบเหมือนโหรอันดูนักษัตรฤกษ์แลพิจารณา
 ปริมณฑลพระจันทร์เป็นอารมณ์ เมื่อโคตร
 ภูญาณบังเกิดกล้าพิจารณาเอาพระนิพพาน
 เป็นอารมณ์ได้แล้ว ก็ตั้งขึ้นสู่พระโสดาปัตติ
 มรรคญาณ ละเสียซึ่งสักกายทิฏฐิและวิจิกิจฉา
 สัลลพตปราคมาสให้ปราศจากสันดานเป็น
 สมุจเฉตปหาน ลักกายทิฏฐินั้นคือทิฏฐิ

ความเห็นที่ว่าตัวว่าตน อหังการ มมังการ
 วิจิกิจฉานั้น คือ สงสัยสันทะที่ลลพตปราคมาส
 นั้นดี ถือลัทธิข้างถือผิด บุปาเทวดาแล
 ถือลัทธิครูต่างๆ นั้นถือว่าประเสริฐกว่า
 พระพุทธศาสนา อกุศลทั้ง ๓ ประการนี้
 พระพุทธเจ้าจะเสียได้ด้วยอำนาจพระโสดา
 ปัตติมรรคญาณแล้วพระองค์ก็เจริญ
 พระวิปัสสนาให้ดำเนินให้แก่วรรณะขึ้น
 โดยลำดับๆ กันเหมือนอย่างดำเนินในข้าง
 พระโสดาปัตติมรรคนั้น เมื่ออย่างขึ้นถึงขั้น
 สกิทาคามีมรรคแล้ว ก็ประหารเสียได้ซึ่ง
 กามราคะ ๑ พยาบาท ๑ โดยที่หายาๆ
 กามราคะนั้น แปลว่า มีความกำหนดยินดี
 คือ กำหนดยินดีในกิเลสกามและพัสดุกาม
 จึงจัดได้ชื่อว่ากามราคะ พยาบาทนั้นคือโทโส
 อันกล้าหาญ คือการที่ผูกเวร จองเวร พระ
 พุทธเจ้าท่านละเสียซึ่งกามราคะ พยาบาท
 ครั้นพระองค์เจริญพระวิปัสสนาให้แก่วรรณะ
 ขึ้นไป สำเร็จพระอนาคามีมรรคแล้ว ซึ่งได้
 ละเสียซึ่งกามราคะที่อย่างละเอียดนั้น
 โทสจิตนั้นก็ดับสูญสิ้น พระองค์เจริญ
 พระวิปัสสนาให้แก่วรรณะขึ้นไป ก็สำเร็จแก่
 พระอรหัตตมรรคญาณ ประหารเสียซึ่งกอง
 กิเลสแต่บรรดาที่เหลืออยู่นั้นให้อันตรธาน
 สูญสิ้นหาเศษมิได้ แล้วพระองค์ก็ตรัสรู้ซึ่ง
 พระโพธิญาณ อันประกอบไปด้วยจตุเวสา
 รัชชาธิคุณอันยิ่งเสมอด้วยคุณของพระพุทธเจ้า
 ทั้งหลายแต่ก่อนมา มิได้ยิ่งหย่อนกว่ากันเลย

บรรณานุกรม

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ๒๕๔๗. “พระปฏิจลสมุปปาตธรรม.” **ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (พิมพ์เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสวันพระบรมราชสมภพ ครบ ๒๐๐ ปี ๑๔ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗)

พร รัตนสุวรรณ. ๒๕๔๙. **พุทธวิทยา**. เล่ม ๑. พระนคร: ประยูรวงศ์.

พุทธทาส อินทปัญโญ. ๒๕๔๙. **ปฏิจลสมุปปาตจากพระโอรส**. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.

โสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), พระ. ๒๕๕๓. **ปฏิจลสมุปปาต เหตุผลแห่งวิถีสงสาร**. กรุงเทพฯ: ประยูรสาสน์ไทย.